

Ясновельможнії гетьмани

Юрій Хорунжий

— Гей, батьку Хмелю, що робитимемо без тебе?..

Так мовив старий козак, що їхав по праву Богунову руку. Та ніхто й не озирнувся на старого, бо в кожній голові сиділо це страшне питання і кожному здалося, що то з його вуст воно злетіло.

Їхали широкою Тясминською долиною серед гарячого піску і видивлялися, чи скоро над горбами й лісами замріє Чигиринський замок.

Попереду виступав Прилуцький полк, далі почет молодого Хмельниченка; сам Юрась у зеленому атласному каптані із срібними гудзиками, з булавою в руці, сидів на коні напружено, піт зрошував безвусе обличчя.

Вінницький полк їхав слідом, Богунові добре було видно Юрасеву постать, а той і собі часом озирався до дядька Івана і, переконавшись, що полковник на своєму місці, блідо всміхався.

Шкода хлопця, що то з ним буде?

Іван Богун скинув шапку, витер голову. Сонце пекло несамовито. Прості козаки поскидали каптани й сорочки, вилискували засмаглими тілами, від гарячого жовтого піску струмував жар нестерпний, і добре було тому, хто на коні.

Спека висушувала думки, випаровувала з козацьких голів турботи, та думати треба було.

Що буде з ними усіма? Старий гетьман покинув цей світ, у якому так ловко жив і направляв усіх, за Хмелем йшли не розмірковуючи, бо відчували, що негодні збагнути високих його замірів, та знали, що ніколи не зрадить він козаків і України. За його похилою спиною жилося надійно, співалося, бенкетувалося, будувалося, воювалося, бо зналося, що старий Хмель завжди виручить, щось вигадас, крутнеться сюди-туди, із шкіри вистрибне — а буде, як намислив. Пройде крізь решето і сито.

А тепер? Хто прибере до рук оте юрмовисько козацьке, старшину — дехто вже не хоче боронити краю, — сидіти б їм по своїх маєтках і заводити розкошів панських, а ще міста, які норовлять не платити Військові? Та найстрашніші — оті сусідні володарі, які оцирилися на Україну. Як з ними поведеться?

То найскладніше. Навіть Богун не міг до кінця збагнути усіх хитрощів, дипломатії Богданової і часом засуджував його дії, та згодом переконувався, що гетьман бачить набагато далі за нього.

Так було і в останньому козацькому марші по Речі Посполитій. Воювали разом зі шведами й семигородцями проти Корони, облогою взяли Краків і Варшаву (хоча й писав цар листи й слав посланців до Хмельницького, щоб не зачіпали його теперішнього союзника), ще трохи — й прийшов би кінець мостивому панству, та не на часі шведи повернули додому, бо їх збиралася воювати сусідня Данія. Хай собі гнівається білий цар, а Хмель своє знає: збити войовничий шал з Польщі й показати, що

гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким ще чогось вартий, і щоб не змовлялися в нього за спиною, як було торік у Вільні, коли цар покликав польських комісарів, а про козацьких послів і забув.

...Два роки тому, як стояли під Львовом, прислала королева листа до Богданової дружини Ганни і слізно просила бути милостивою до бідної Польщі, повойованої шведом. І бачили б ви Хмелеве обличчя — була там радість, покора і сльози в очах. "До моєї Ганни пише найясніша крулева. Яка милість! Поступлюся ясновельможній пані воєводством волинським, бельзьким і люблінським". Старшина козацька очманіла, почувши таке, а в писаря Виговського з-за вуха перо впало. Хмель сміявся і з нас, і з ясновельможної та її посланця, і ніхто не збагнув того, аж поки почали відступ. Читаючи королевиного листа, гетьман уже дав таємний наказ знімати обоз, бо прочув, що на козаків сунуть татари, його щедрі обіцянки тоді вже нічого не значили... Ніхто не годен був розкусити старого Хмеля і розмежувати, де той щиро говорить, а де вдає, хоча умів бути Хмель і твердим, непохитним.

Листувався гетьман і з царем, і з Портою, і з кримським ханом, і з цісарем австрійським, і навіть з англійським протектором Кромвелем — і всіх запевняв у вірності, приязні, усім обіцяв допомогу, бо від усіх сподівався доброго слова, з усіма сусідами хотів жити по-людськи.

Богун пригадував початок славної козацької війни, коли хиталися польські ряди й знамена, котилися за Львів і Холм, і дехто із старшини радив йти на Краків, розорити Вавель — гніздо крулівське — і самому осісти там. Але мудрий Богдан заперечливо похитав головою. "Поки я в своїм краю, моє діло правдивее, а піду я до Польщі, замірюсь на землі ясновельможного, тут-таки на захист корони Польської піднімуться усі можновладці європейські..."

Химерний чоловік був Богдан. Двічі облягали козаки Львів — місто, де було чим пожитися, — і обидва рази Хмель брав відкупного з львів'ян і лишав їм місто. Ремствували козаки, подейкували, що гетьман постарішав, послабшав духом і жаліє те гніздо езуїтське, де колись учився... "Правда їхня, правда козацька! — говорив Хмель Богунові, коли за спиною малів Високий замок. — Люблю стольне місто Лева, грішний, бо тут набирався розуму, як жити з друзями і ворогами. Та й не все ж руйнувати, пане Іване, деь жити треба і дітям нашим".

Був Хмель великий лицедій у житті й політиці. Як присягнув цареві, послав до турецького султана листа, запевняючи, що і тепер має себе за підданого Великої Порти, а союз з царем — то з необхідності протидіяти Польщі, яку посилили зрадницькі дії кримського хана Махмет-Гірея (камінець у султанів город!). Просив правильно його зрозуміти, не засуджувати, і султан відписав, що вибачає своєму підданому. Повірів чи вдавав, що вірить, та обидва лишилися задоволені.

І ось тепер Богдан Хмельницький склав натруджені руки, лежить у домовині і крізь заплющені повіки спостерігає за всіма, та вже не годен ворухнутися, гнівно крикнути, показати булавою, куди йти, і покладається з усьому на волю божу. Амінь! Хай вирішує Господь і ви, живі.

Хто з нас може замінити цю людину й повести Україну далі?

Іван Богун поки що не знає такого чоловіка. Козаки його полку вважають, що саме він стане на гетьманський стіл і на раді в Чигирині викрикуватимуть його ім'я, та... Богун посміхнувся. Дипломатія, листи, обіцянки на всі боки — не по ньому. Он по Переяславській раді круль через таємного гінця надсилав універсали до вінницького полковника, обіцяв йому гетьманство у Війську Запорозькому, шляхетство, староство на вічні часи, щоб зрадив Іван Богун Хмельницького, щоб відвернув козаків од Москви. Та, не вагаючись і хвилини, Богун переслав ті "перелисти" гетьманові, хай розбирається, чому король отаке пише.

Його, Богунова справа — розмова із зброєю в руках. На полі бою не було йому рівних у винахідливості, хитрощах військових — так говорив сам Хмель. Якби ж то все вирішувалося зброєю... Відчував Богун: виграна битва — це тільки початок, найважче приходить по тому, і ось тут чувся, що голова його не здатна сушитися отим усім "по тому", більшої голови треба для гетьманування й утримання ладу в краї.

Богун озирнувся на своїх хлопців, поволі обвів їх очима, і кожен відповідав йому відданим поглядом, усмішкою, вдячним підморгом. Оп той козарлюга з рудим оселедцем, на сивому конику, голий по пояс, за поясом три пістолі — турецький, польський і французький, — через нього Богун має на обличчі шабельний "знак Люципера" — шрам від перенісся до вуха, бо закрив рудого в бою під Баром.

Он сотник з виду поважний, неквапливий, а як розторгати його, підмогоричити сивухою чи медом, лізе обніматися з Богуном: "Чи не забув, пане Іване, як облягли нас курви-ляхи під Монастирищем і вже думали всі, що прийшов нам каюк, а ти вигадав оту хитрість, вистрибнувши з моєю сотнею із замку в рів (ледве не втопилися, бо летіли з висоти в чотири списи), та зайшли ляшкам зі спини та по-татарськи: "Ала-ала!", мосьпани в гвалт: "Орда йде!", хто в чому — навтьоки, ледве не забули свого недужого Чарнецького під фортечним муром..."

А вже скільки разів сам був на палець від сухокостої — те тільки він і пам'ятає.

І зараз морозець прохоплюється поза шкірою, як згадає оборону Вінниці та як мало не пішов на дно годувати раків... Сам собі могилу був вирубав у ополонці на Бугові. Напередодні, саме на стрітення, впав зимний туман, поляки мерзли в своїх наметиках під стінами Вінниці й грілися винцем. Нечутно вийшли козаки на лід, тихенько прорубали ополонки, притрусили їх сіном, а зверху снігом, та й подалися в замок гріти посинілі носи тютюнцем. А в соборі вінницькому гули дзвони, йшла святкові відправа. І от ляхва здумала застукати козаків зненацька, пустили своїх коней кригою, і не бачили обложенці, а чули, як провалювалися кіннотники, як злякано іржали коні, потрапивши в крижані ополонки, глухий стогін, зойки неслися над Бугом, а Богун посміювався на фортечному валу і чухав свого шрама, що нив на холоді. Та мало Богунові ворожого страху. Під вечір гукнув три сотні за собою. Обминаючи притрушені снігом пастки, підкралися до польського табору, порубали вартових, увірвалися всередину, нарobili переляку, витягли в чисте поле важких, у лати закутих драгунів, повернули до річки, потопили їх в ополонках.

Та й на Івана знайшлася омана. Троє кинулися до Богуна, один ударив бердишем по шолому, двоє схопили за руки, та Іван рвонувся, скинув їх, першого рубонув шаблюкою, погнав коня, згарячу не помітив замаскованої ополонки, провалився в неї, обтрусило морозом від крижаної купелі, кінь борсався у воді, ламав лід, а Богун не міг звільнити ногу з стремена, лупцював вірного коника, і той, хропучи, бився об гострі скалки країв ополонки, трошив їх, ширшала вода, і вже Богун думав, що прийшов йому край, та якось вирвав ногу, у стрибку випав на лід, не випускаючи повода. А тоді тягнув за собою бойового товариша, поки той сперся передніми ногами на міцний лід і неймовірним зусиллям великого тіла видобувся на кригу.

А ще було Берестечко, і про те болотисте поле над річкою Пляшевою не згадували, навіть добре випивши. Моторошне поле, вкрите козацькими трупами. Всі козаки в полку, що топтали ряст після Берестечка, а було їх уже небагато, на пальцях можна перерахувати, пам'ятали, кому завдячували своїм життям, хто вивів їх із боліт — по свитках, кожухах, діжках, возах і тілах загиблих...

Так, все те було, але всього того замало для гетьманування.

Єдиний чоловік, що міг би взяти булаву, — це швагро Богданів, Іван Золотаренко, якого прозивали сіверським гетьманом.

Під його рукою була Литва і Біла Русь, і сидів там міцно, корився одному Хмельницькому, вояк був — рівня Богунові, в політиці наслідував Богдана. Коли цар з військом обліг Смоленськ, де сиділа крулівська залога, і наказав Золотаренкові залишити Гомель та з військом поспішити під Смоленськ, сіверський гетьман не поквапився, а відписав государеві, що не може покинути литовське осине гніздо, яке ятрить Білорусь і Сіверщину. Дізнавшись про це, Хмель схвально хитав головою.

Іван Золотаренко вдачею був подібний до своєї сестри Ганни — останньої Богданової жінки. Поміркований, зосереджений, справедливий, негнівливий, хазяйновитий. Гетьман з нього був би порядний. Та бог розсудив по-своєму, прибрав Золотаренка до себе, та ще й лишив по ньому пам'ять тривожну.

В тім гнізді литовським дістав Золотаренко рану, нібито й не смертельну, але невігойну, довго мучився і віддав богові душу, а тіло перевезли до Корсуня, труну поставили в церкві святого Миколая, закладеній небіжчиком, і на Різдво відправили службу святкову і панахиду. Народу до церкви набилося — хмара, та хтось там зі свічками повівся необережно, і ось уже горить задня стіна і запалала церква, як одна велика свічка. Народ кинувся до виходу. Заклинило вузькі високі двері, тілами підперли їх, а ззаду тисли й не давали прочинити. Дим і вогонь нищили людей, як мух, — загинуло понад чотири сотні чоловік, а труна з тілом небіжчика, що стояла посеред церкви, тільки трохи обгоріла, і ще довго говорили про це в народі, як про знак таємничий і промисел божий, та який саме — ніхто не наслідуювався розтлумачити.

Розімлілий на сонці Богун вряди-годи ловив себе на тому, що засинає в сідлі, стріпувався, порозстібав гаплики на свитці, послабив пояс. З'їхав набік, пропускаючи козаків свого полку, перекинувся словом із сином, що їхав ув останній сотні. Юнак радісно стрепенувся, намагаючись й собі вихопитися з рядів, щоб бути поруч батька,

але Богун суворо насупив брови. Не годиться балувати молодого козака. Хай знає своє місце. Батьком-матір'ю не хвались, а хвалися честю.

Богун об'їхав полк з другого боку й наблизився до Юрася Хмельниченка, на рік молодшого за його сина. Тримався трохи позаду, спостерігав молодого гетьманича і думав, що не довго тому держати батьківську булаву. Якби не хворість Богданова, сидіти б Юрасеві за книжками в Київському колегіумі та вчити латину. Вже про нього й пісню козаки склали під Уманню: "Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати, а подобало б тобі наші козацькі курені вимітати!" Не послушали гетьманича, розійшлися козаки з-під Умані по домівках. З десяти тисяч ледве зо дві вертало до Чигирина. Мовляв, не було їм прочитано царського наказу йти на кримців, а старий гетьман був далеко, щоб цитнути, повести здивовано бровою, — погляду його чорних чаклунських очей боялися дужче наведеного пістоля. Там, під Уманню, козаків застала чутка про смерть Богданову. Хто молодший або недавно пристав до війська, гайнули по своїх селах і хуторах. Але той, хто знав Богдана, бачив його ще в сідлі, вважав за обов'язок попрощатися з гетьманом. І ось вони вже третій день у поході.

Кінь тяжко дихав, роздувалися боки, піна скапувала з товстої губи, танула в піску. А яка буде його, Богунова смерть? Богун склепив повіки. Це має статися під якимось замком — дивним, з видовженими вгору мурами й розплесканими баштами... Скрізь чутиметься польська мова, а його поведуть, закутого в кайдани; через місток над ровом у чисте поле, де шумить тирса, і він з полегкістю зітхне. Варта раптом уклякне на місці, й можна буде тікати, але Богун теж стоятиме: не личить козакові бігти під кулями, щоб у спину пристрелили, та якийсь голос казатиме: "Тікай, жовніри не влучать у Богуна, він заговорений від польської й татарської куль". Де це має бути? У Монастирищі, Берестечку, Умані чи Глухові? Жовніри наводять на нього рушниці, вилітає полум'я, поволі наближається, червоною хмарою обпікає... Богун розплющив очі. Оселедець випав з-за вуха, сонце пражить потилицю. Кінь зупинився, радий перепочинкові. Генеральний обозний Тимофій Носач сміється:

— А яка, пане полковнику, тобі привиділася: чорнява чи рудава?

— Кістлява, пане Тимофію, з косою за плечима.

І посміхнувся до себе — віще видіння, як не від панських посіпак прийме Богун кулю, то від кого ж іще?

Ліворуч з-за горба блиснули золоті хрести, заяріли бані Михайлівської церкви в Суботові. За нею виткнулася й менша — біленька Іллінська церква. Хутір Богдана Хмельницького, церкви, вибудовані одна на честь батька Михайла, друга на честь Іллі-пророка, в якій гетьман заповідав себе поховати.

Перелісками наближалися до перехрестя доріг і, як виїхали на відкрите, побачили багато пішого й кінного люду, що повертав з битого чигиринського шляху на Суботів, з непокритими головами їхали і йшли козаки, селяни, діти, старі з кобзами, жінки в жалобі.

Богун під'їхав до Хмельниченка:

— Повертай військо на Суботів, пане Юрцю. Твій тато там.

Юрась вже і сам зрозумів, що означає той людський потік.

— Пане Тимофію! — гукнув до генерального обозного. — Маємо заїхати до Суботова, попрощатися з батьком... з гетьманом Війська Запорозького.

— Слухаю, мій пане, — схилив голову Носач. — Зараз накажу.

І поїхав до полків.

Юрась тримав у мокрій лівій булаву, терпло плече, та не наважувався покласти важку кулясту палицю на луку сідла або коневі на гриву. Всі козаки весь час тільки тим і зайняті, що пильнують кожне його слово і рух. Покірлива манера генерального обозного — то підступність і глум. Це відчуття раптово пронизало Юрася ще під Уманню. Хіба винний, що йому тільки сімнадцять? Він нікого не хоче ображати і силувати, та натомість образили його, висловивши непослух. Синові славного Хмельницького! Так, він несхожий на батька, і козаки бачать у ньому перш за все його самого, людину, окремішню від тата і його слави, й чекають рішень і дій, хай відмінних від Богданових, проте власне Юрка Хмельницького. Це правильно. Але... Нерішучість, невміння швидко орієнтуватися серед юрмиська й галасу людського, коли всі очі спрямовані на тебе, — то його вада, Юрась знав про це, карався, намагався прибрати поважного і ділового вигляду, говорити голосно (зривався на хрипкі вигуки), давати накази (здебільшого — недолугі, і сам розумів це згодом). Тільки під Уманню, коли став наказним гетьманом Війська з батькової волі, збагнув усю велич Богданову і як мало він його знав. Хворий, старий батько явився зовсім у іншій іпостасі — загадковий, далекий і ніби чужий.

Виїхавши на суботівський путівець, Юрась поклав-таки булаву на луку сідла, страх знемагав його, забув про козацькі погляди скоса, боявся випустити державну палицю, боявся впасти з сідла — доїхати б до Іллінської церкви, брама якої вже розчакнута. Зустріч з мертвим гетьманом, його батьком, страшила Юрася, хотілося, щоб спинився кінь, завмерли всі навколо і не рухалися до тієї біленької церкви, щоб спинився час. Він боявся мертвих, крові, старанно приховував це від батька й мачухи, а під Уманню, коли Григорій Лісницький, генеральний військовий суддя, наказав стратити трьох козаків-грабіжників, Юрась прикинувся слабим на живіт і не вийшов на майдан, де кат-татарин виконував вирок. І ніби передчуваючи, як багато ще крові людської витече на його очах, молився до самозабуття в гетьманському наметі.

...Старий Богдан інколи казав спересердя Юрасеві в очі: "І що за дитя вродилося? По хаті ходить, а дверей не' бачить. І хто тебе наврочив?" Юрась мовчав похнюплено, хоча добре пам'ятав, що дитиною був не такий: бився навкулачки, стріляв з лука, рубав дерев'яною шаблюкою будяки, ватагував серед однолітків, коли це одного дня налетів на їхній хутір підстароста Чаплинський, спалив хату, стайню, клуню, потрощив тин, застрелив наймита, що боронив хазяйське добро. А малого Юрася, що вчепився підстарості в стегно, відкинув, як щеня, і на дитячий вигук: "Он тато приїдуть, завдадуть тобі!" — наказав своїм пахолкам відшмагати малого канчуком. І того дня почорнів світ для восьмирічного Юрася: спершу було так боляче, що зойкав на весь хутір, а хвора мати не годна була вирватися з рук посіпак Чаплинського. А потім

збайдужів до всього і вже не тіпався, не здригався від ударів, покірно звів голову під смердючим задом пахолка-татарина, що затис шию малого ногами, і єдина думка снувала: аби швидше все скінчилося, аби відпустили його, — з тим пішло все чорними колами, пропав світ... Довго одужував малий Юрась, поправлявся скаліченим тілом, але душа була зламана, знівечена. Як вийшов з хати на сонце, поточився на призьбу, закликав по-старечому, і вже не тягнуло до хлопчаків, що стріляли з бузинових руко-рушниць або злітали на гойдалках-чайках під небо.

А старий гетьман любив найменшого сина. Як прибував з походів і рад до Чигирина, часто возив Юрася до Михайлівської церкви, де поховали старшого брата Тимоша. Брили з собою братову-вдову, молдавську красуню — чорняву, високу, небалакучу, ставали утрюх перед гробовцем у кутку церкви, дивилися на велику корогу, що звисала зі стіни до кам'яного саркофага. На корогві маляр намалював Тимоша, і був він як живий — молодий, дужий тілом, на коні з мечем у правиці й булавою в лівиці. Таким хотів бачити старшого сина Богдан, та не дочекався... Зводив очі на молодшого — сльози виступали, і старий гетьман тяжко зітхав.

Пригадував Юрась і свій перший виїзд у козацькому кунтуші, малинових штанях, з шаблею при боці — невдовзі по Переяславській раді, як проводжали за Чигирин московського боярина Бутурліна. Під поглядами тисячі очей сп'янів у захваті від звуків козацьких литавр, від споглядання гетьманської короги, що майоріла над головою, — смугастої з чорно-жовтого шовку і з великим білим хрестом впритул до ратища. Тоді здавалося, суботівський кошмар не повториться ніколи, цей урочистий весняний день виб'є його з пам'яті геть, та вже вночі наснився Юрасеві носатий підстароста-шляхтич з великою бородавкою на кінчику вуха: притулив до Юрасевого обличчя п'яну пику, і хрипів щось загрозливе, і душив його бородавкою, що розповзлася по всій мармизі.

Уже хворий гетьман, що ледве спинався на ноги — випити з послами келих вина — і майже не виходив із своєї резиденції, вечорами посилав сина на вулицю до молоді, до дівчат-чигиринок. Щоб не образити батька, Юрась ішов, але хутко повертався, його чомусь не вабили вечорниці, а однолітки вже щипали дівчаток, відпускали вусики. Богунів син, як приїздив з своїм батьком до Чигирина, бився з місцевими хлопцями за Галь і Оксан.

З острахом думав Юрась і про батька та про двох його останніх жінок — навіщо вони йому? Хіба зі смертю матері конче треба було їх заводити? Теперішня мачуха Ганна Золотаренкова лагідна з пасинком, намагається упередити всі його бажання, і Юрась мирився з нею, хоча найліпше чувся вдвох із батьком. А про іншу жінку згадував з огидою, з трепетом і дивувався, як батько міг її терпіти? То ж колишня жінка страхітливого Чаплинського, що втік з України в глиб Польщі. Мотрона була пихата, ледве помічала Богданових синів, а старий гетьман упадав біля неї й годив, аж поки старший Тиміш піймав її на перелюбстві з маляром-волохом і наказав повісити обох на воротах.

І дід Михайло, кажуть, любив жінок незгірш за батька. В цім була таємниця, не зрозуміла Юрасеві... Батьків джура Іван Брюховецький переказував якимось,

прицмокуючи, ніби смакуючи оселедцем, як дід Михайло служив у воєводи Даниловича в Олеському замку на Галичині й уподобав дівчину-служницю, до якої був прихильний і господар. Обидва зальотники, маючи жінок і дітей, посварилися через дівчину, і Данилович вислав Михайла Хмельницького осадчим на Наддніпрянщину. Тут дід закрив містечко Чигирин, Лисянку і хутір Суботів, подарований йому королем у власність. Звідси пішов з чигиринськими стрільцями воювати турків і загинув під Цецорою, а батько прийняв перше бойове хрещення, потрапив у полон до Іскандер-баші, звідки його викупили аж за два роки.

...Любив Юрась ті вечори, коли старий гетьман брався до кобзи, співав думи козацькі, як "налетіли соколи з чужої далекої сторони, та сіли-упали в лісі на преудобному дереві на орісі, та звили собі гніздо шарлатнеє, знесли яйце перлинеє та і сплородили собі дитя — бездольне, безродне соколя". Або як батько сам складав пісні, випивши чару-другу горілки з приятелями-старшинами Виговським, Носачем, Лісницьким, і плакали всі, обіймалися з туги, коли Богдан співав про "чайку-небогу, що вивела чаєнят при битій дорозі..." А ще як був тато здоровіший, вдвох підіймалися на гору, до якої прибилося їхнє дворище, обходили Чигиринську фортецю, сідали над урвищем і дивилися далеко-далеко, на кам'яні скелі під ногами, на змійку Тясмину, що скрадався полями аж до Чорного лісу, на села довколишні і церкви хрещаті, на шляхи й путівці, і старий Богдан казав, що все це край наш вільний Україна, і нема любішого краю на світі, нам його боронити і держати перед людьми і богом. І тоді легко було на серці, мріялось гарно і вірилося, що і він, Юрась, гідно боронитиме свій край, ніхто не зіб'є його на манівці з батькового шляху.

Але допіру під Уманню він побачив, яке непросте життя чигає на нього без батька, і злякався тієї будучини...

Ось уже минули ставки і пасіку, закладені батьком, ще як був писарем і сотником реєстровим, заїхали на хутірську вулицю, і розчахнута брама Іллінської церкви невблаганно наближалася, натовп розступався перед молодим Хмельницьким, спрямували набік коней і Носач, і Лісницький, і Дорошенко, пропускаючи гетьманича наперед. Він озирнувся на вислоусого Носача, спіймав його примружений погляд, чомусь упала в око його рука, покладена на пістоль... Ось-ось генеральний обозний вихопить з-за пояса зброю і спрямує на нього! Метнувся зляканими очима по козацьких лавах за спиною, всі тримали в руках рушниці, і Юрась вже не пізнавав нікого — то були незнайомі люди, потвори з вишкіреними зубами і вилупленими зеньками, подзьобані віспою, у замотлошеному вбранні, вони навели цівки пістолів і рушниць на нього і чекали чийогось наказу, та команди не було. Юрась забув, де він, забув, що юний, безвусий, тягар наліг на плечі, й було йому сорок, п'ятдесят років, за плечима все життя, і от-от настане йому край, тільки хтось має скомандувати козакам. Юрась лихоманливо шукав отого когось і наткнувся очима на великі чорні очі пророка Іллі в надбрамній церковній ніші. Юрась закрив у сідлі, втягнувши голову в плечі.

Гримнув постріл з тисяч цівок: козаки вшановували пам'ять славного гетьмана Війська Запорозького.

— Пане гетьманичу, злазьте... — під'їхав Тимофій Носач, торкнувся чоботом Юрасевої ноги. Юрась поволі виходив із заціпеніння, та не було сили витягнути ногу із стремена і сповзти на землю. Сидів у сідлі, тримаючи помертвілими пальцями булаву.

— Злізай, Юрцю, злізай, синку, — перед ним стояв спішений Іван Богун і простягав руку. Юрась легко зітхнув, міцно вхопив Богунову долоню, стрибнув на землю і пішов до церкви, не відпускаючи дядька Івана, — Богун був один з небагатьох, кого не боявся Юрась, кому вірив після Умані, на кого міг опертися. Разом піднялися трьома сходинками, ступили до церкви, де чекав на них відчужений, загадковий батько-гетьман, душа якого вже постала перед богом[1].

— Ласкаво просимо, пане полковнику! Із щасливим поверненням з походу. Аби був нам живий-здоровий, пане полковнику, — вітав Богун в гетьманській резиденції невеликий опасистий чоловік, розтягуючи великого рта аж до вух. Богун бачив його при старому гетьмані тут, у Чигирині, у війську — ніколи. І якщо й запам'ятав, що завдяки прізвиську, яке дуже йому пасувало — Брюханець чи Брюховецький.

— Молодому гетьманичеві наш уклін низенький. Стомився з дороги, натрудив ніжки, зараз обмиємо ясновельможні ніжки й напахтимо. А тоді до столу, до столу, пом'янути нашого славного небіжчика.

— Панові полковнику чернігівському наше шануваннячко, скидай свого жупана, то у вас на Сіверщині зимно, бо Московія близько, а в нашій стороні тепло, як у раю... І до столу, до столу — свячених яблужок скуштувати. А до них ще чогось, — підморгував Брюховецький Іванові Нечаю, вклоняючись при цьому і даючи пройти в світлицю. — А дружинонька, високоповажна Олена Хмельниченкова, де? Тужить по батькові серед жіноцтва? То нехай.

— Панові генеральному обозному чим можу прислужитися? — їв очима Тимофія Носача, і той сунув йому, як нижчому, два пальці, які Брюховецький ухопив двома руками і тряс, доки дозволяв обозний.

— Славному панові полковнику полтавському щиро зичу здоров'ячка і довгих літ та до столу прохаю, — кланявся віддалік і не насмілювався наблизитися до сподвижника Богданового і Богунового — грізного Мартина Пушкаря.

— Пана суддю перепрошую, коли що не так. Не осуди, пане Грицю. Не відали, що таке славне товариство водночас прибуде на спомин душі батька нашого Хмеля. Царство йому небесне, земля пухом і вічна пам'ять!

— Проходь, проходь, пане Чечелаю, — Брюховецький мав запанібрата кропив'янського полковника, балакучого татарина Хвилона Джеджелія, — і тобі місце знайдеться, аякже.

— А пан прилуцький полковник чом у дверях стоїть? Прошу дуже пана Дорошенка...

— Сідайте, сідайте, панове, по лавах. Хвильку-другу, і приберемо до учти молодого гетьманича. Тяжко залишати батька при животі, а стрічати на столі. Зараз гукну пана гетьманського підскарбія — пана Ковалевського, він розрадить славне товариство чулим словом і свіжим пивом. Слава богу, є чим пом'янути, вже й обжинки одбули, є

цей рік і в коморі, і в stodолі, і на столі. Як згадаєш торішню посуху та недорід, не приведи господи!..

— А пан генеральний писар де? — спитав суддя Григорій Лісницький.

— Хорує пан Виговський, обіцявся бути пізніше, якщо зведеться на ноги, — лукаво посміхнувся Брюховецький, бо добре знав норів писаря, його нехіть до горілки і звичай приходити на кінець учти, коли вже всі захмеліють.

Брюховецький спостерігав, де хто сяде у просторій гетьманській світлиці, яка бачила стількох людей з усього світу. Чільний, високий гетьманський стілець лишався вільний, дожидаючи Юрася, а Брюховецький думав: кожен з вас крадькома позирає на той стілець, недовго Юрасеві сидіти в ньому. То як був Хмельницький живий, пообіцяли поставити на гетьманський стіл сина, бо знали, що так хоче старий Хмель і нехай собі потішиться наостанку, а нині... Зібралася вся значна старшина, хіба що без Павла Тетері й Івана Виговського. Перший далеко — в Москві, а другий ось тут — перейти вулицю. До того ж потрапить булава — ота срібна палиця, всіяна самоцвітами, тримати яку в руці означає мати під собою все Військо Запорозьке, увесь його скарб, всю Україну, а об'їхати всі її міста й села — для цього мало життя людського. Так кажуть люди. Йому ж рідко доводилося бувати поза гетьманською резиденцією. Ковалевський лишав його на господарстві, від'їжджаючи разом з Хмельницьким до війська, і знав, що Брюховецький дасть лад і домові і слугам.

Так хто з них стане під гетьманську корогву? Генеральний обозний Тимофій Носач — спритний, коли треба — згодливий, коли треба — суворий? Чи генеральний суддя Гриць Лісницький — поміркований, слід віддати йому належне — справедливий, хоча що таке справедливість, як придивитися пильно? Вміло прихований зиск...

А ще ж полковників купа — один славніший за другого. Богун, Пушкар, Нечай — чи не гетьмани — і зростом, і силою, й іменем?

Коноїд кропив'янський Чечелай — той не важитиме на булаву. Душа козацька, ніякої хитрості татарської, простий чолов'яга, а шаблею, кажуть, здорово махає.

А ще мовчун Петро Дорошенко. Теж, певно, заміряється на гетьманську шапку. Дарма що молодий, а розум і спостережливість так і грають у чорних очах — стережись!

А ще поспішає з Москви полковник переяславський, довірений Хмеля в справах з царем, Павло Тетеря. Та й генеральний писар Виговський не пас задніх за гетьмана, хоча й згонив на ньому старий Богдан свої невдачі. Але. слугам і простим козакам Іван Виговський не забував нагадувати, хто він такий при гетьманові...

Брюховецький сидів у передпокої й чекав, чи не треба чогось гостям, — Ковалевський гукне. У прочинені двері було видно лише кутик столу, а після перших поминальних чарок уже важко було добрати голосів — говорили всі разом, і сміялися вже, і совали лавою, і стукали дерев'яними коновками по столу, вже й миска впала додолу — черепки посипалися. Добре, що не виставив срібного, скляного і порцелянового посуду. Так було і за Богдана — той любив дерев'яний і глиняний посуд, прості козацькі страви — борщ, кашу, рибу, вареники, пироги з сиром і квасолею, мед і

горілку. Вина старий пив рідко, як приїздили посли семигородський, свейський, волоський, польський... І всі оті золоті кубки, чаші, тарелі, супниці, срібні ножі, виделки, ложечки лежали без діла в коморі, і кидав на них вогненным оком Брюховецький, та знав, що в підскарбія Ковалевського все переписано...

У двері просунувся розпашілий підскарбій і наказав подавати фрукти. Брюховецький пройшов на кухню, де вже чекали на гостей таці з яблуками, сливами, грушами, абрикосами, агрусом. Настав благословенний спас — можна їсти садовину. Хай радується черево людське! Кивнув челядницям, щоб несли до світлиці фрукти й пиво. І знову засів у передпокої, додумуючи свою солодку, сверблячу думу. Іван Брюховецький — маленька людина, як порівняти з Богуном, чи Пушкарем, або Носачем. Поки що... Та все може бути. На раді генеральній козаки оберуть гетьмана, якусь старшину скинуть, його принципал Ковалевський піде вгору (або донизу), місце гетьманського підскарбія може перейти й до нього, джури Богданового, джури вірного, вмілого, уважного, вдатного. Ото б угадати, кому судилося стати господарем цієї гетьманівської резиденції! А там... Час біжить, гетьмани міняються, і дивись, колишній джура Хмельницького триматиме в руках його булаву, їстиме з його посуду (але не з тих глиняних мисок і дерев'яних кухлів!), і всі, до кого він кланявся сьогодні, вже кланятимуться йому, Іванові Брюховецькому! Ого, тоді він пригадає вам усі зневаги! Посміхнувся: далекі мрії. А чого ж, помріяти кожному не заборонено.

Торохнули сінешні двері, зазирнула голова в очіпку, побачила чоловіка, поспішила до нього з якоюсь своєю бідую:

— Іване, послухай, що мені сусідонька наша...

— Іди геть! Щоб і духу твого поганого не було. Знай своє місце. Бачиш, я думаю? Кому говорено — забирайся. І води нагрій, як прийду спати, щоб помитися.

А жінку треба буде взяти другу, з роду Хмельницьких або з царського чи королівського... там буде видно. То багато важить!

У віконці промайнула струнка жіноча постать, за нею цілий дівочий виводок — вдова Тимоша з челяддю. Треба ту молдаванку трохи прикрутити. Походжає гетьманським двором, як власним. І займає п'ять кімнат. Тепер, коли немає її оборонця (старий гетьман носився з нею як з писаною торбою), досить і двох кімнат: однієї спочивальні, а в другій хай покотом сплять оті чорнявки, що прибирають свою господиню. Але це трохи згодом, як проясниться що й до чого.

Брюховецький поставив перед собою жбан вина. Любив солодке заморське винце, а воно замкнене в льоху, бо зрідка подавалося до столу. Хай у гетьманській світлиці жлуктять оковиту й пиво, а він дозволить собі трохи розкоші...

Цідив з кришталевого келиха криваву терпку рідину, пригадував небіжчика, як нелегко було йому прислужитися, як хутко міняв той милість на гнів і повсякчас треба було тримати носа за вітром, аби догодити, аби потрафити. І старий таки цінував його вміння. Торік послав до Трансільванії з листом до Ракоція. Єдина поїздка в чужі краї, але й це чогось варто для джури, про цю свою подорож він розповідав усім за найменшої нагоди, щоб знали, що Брюховецький не просто дворова людина...

Він збудує собі палац — не те, що ця простора "хата" Хмельницького, такий, як у польських магнатів, замкне його мурами, вежами, обкопає ровом. Всередині вистелить килимами турецькими, заведе столики й ослінчики замість простих столів і лав, їстиме тільки на сріблі й золоті, спатиме на пухових перинах — і надолужить ті ночі, коли він валявся на кожушині біля ліжка хворого гетьмана і схоплювався на перший гетьманів стогін.

Богдан Хмельницький був розумний чоловік, гріх кривити душею, але Іван Брюховецький житиме і держатиме підвладний люд інакше.

Сміх, та й годі, гетьман володів лише хутором Суботовим, невеликими селами Медвідкою і Кам'янкою, а міг збирати гроші до своєї кишені з половини України. Не хотів ображати чернь — селян, міщан і рядових козаків. На домагання деяких старшин роздати їм села, млини, ставки, ліси і закріпити за ними селян, кричав, стукаючи булавою по столі: "Цитьте! Не бути тому. Як чернь не зраджувала православної віри і свого гетьмана, так і я чернь не зраджу. Це права рука наша!" Коли Брюховецький гетьмануватиме, він не боїтиметься черні. Випросить собі у царя чи круля кілька міст з навколишніми селами, щоб пасіки закласти можна було, рудні, млини збудувати, гути, поташні, гуральні — гроші з них збиратимуться, як вода в дощ. Роздасть своїм новим полковникам і сотникам по містечку з селами — хай працюють посполиті, жили їм не тріснуть, коли два-три дні віддаватимуть старшинському полю. А щоб не бунтувала чернь, треба... Дарма, він не опиратиметься, як Хмельницький, царському бажанню завести воевод у Ніжині, Чернігові, Корсуні, Переяславі, Каневі... Хай будуть, а при них стрільці — сторонні люди, що й оком не моргнуть, втихомирять простий люд.

Сміх, та й годі, тепер кожен двір платить по 2-3 злотих на рік до військової скарбниці — оце й увесь податок! За Корони хіба ж так було? Селянин мав дати дідичу частину зерна, птаства, кабанів, риби, платив мито: подимне, чопове, шосове, поборове, гребельне! А він заведе ще й стрілецьке, мостове, дворове, садове, волове, кінне. Це як гетьмануватиме. А доти треба підбити на силі теперішню козацьку старшину — усіх цих Носачів, Богунів, Пушкарів, Лісницьких, Дорошенків, Нечаїв, Тетерь, Виговських, Ковалевських, Золотаренків, Сомків, Зарудних... І самих Хмельницьких. І на це він підмовить ту ж таки чернь — рядових козаків, селянську голоту, пройдисвітів усяких, п'яниць — потаємно підбурюватиме їх проти старшини та її багатства, нажитого в походах, нехай грабують і вбивають значних козаків, він закрутить таку веремію, що ніхто з отих, хто смакує зараз свяченими яблуками в Богдановій світлиці, не вийде живий.

Брюховецький сп'янів, посунув спорожнілий жбан заморського вина, щиглем підкинув кришталевий келишок, і той із жалібним брязкотом розбився об стіну.

Із світлиці до передпокою вийшов поважний, дебелий старий Пушкар.

— Приготуй мені постіль. Стомився з дороги, хочу спати. Молодші хай посидять. По мені вже.

— Слухаю, пане полковнику, — зірвався Брюховецький і побіг до покоїв.

Вклавши Пушкаря, джура повернувся на своє місце, наповнив жбан, послабив пояс

і важко сів на лаву, підперши кулаком велику голову. Похилився на стіл і миттю захропів.

Приснився йому табір козацький десь у чистому полі. Вітер сухий, рвучкий, шарпає траву. Брюховецький сидить з гетьманською булавою під корогвою[2], у дорогих шатах з барвистого голландського фалендшипу, п'є вино, наливає йому сам Хмель, а Брюховецький дивується, адже старий гетьман помер, а може, воскрес, щоб догодити колишньому джурі, віддячити за ревну службу?

В полі шикуються козацькі лави, перед веде молодий козак — високий, чорновусий, вродливий з обличчя — і Брюховецький заздрісно дивиться на нього, махає рукою, щоб прибрали з очей того красеня. Та ні Хмель, ні козаки не зважають на його помах, а він збоку бачить себе — гладкого, як барило, з кривою посмішкою, ніс звисає до м'ясистої губи, і він сам собі бридкий, хоче бути такий, як той молодий козак, намагається крикнути, щоб прибрали ставного молодика, а він займе його місце і буде гарніший, вродливіший за нього. І ось молодий полковник помічає Брюховецького, киває пальцем, кличе до себе. Брюховецький знає, що не треба туди йти, що полковник мусить підійти до нього, бо він з булавою і під хрещатою гетьманською корогвою. Так має бути, але мимоволі підводиться, перекидає ослінчик, не йде, а пливе полем — все ближче до козацьких лав. Полковник бере з рук Брюховецького булаву і показує йому на гармату. Гетьман знає, що це значить, але покірно йде туди, стає спиною до жерла гармати, і гармаші в'яжуть йому руки, припинають до холодного жерла, і мурашки покривають тіло Брюховецького. Навколо збираються якісь люди — бліді тіні, одні голови виразні, і він пізнає серед небіжчиків Богуна, Пушкаря, Виговського, Нечая. Всі вони ніби за командою піднімають правиці, опускають, і Брюховецький добре знає, що це таке. Це його смерть. Він пручається, боляче б'ється об жерло гармати, а молодий полковник каже щось своїм козакам, і ті кидаються на спутаного. Брюховецького. "Не смійте, — хрипить. — Я гетьман, а ви — підла чернь серм'яжна!" Але його б'ють киями, рушницями, штрикають списами. І в останню мить Брюховецький пізнає в молодому полковникові Петра Дорошенка...

Пробуджується. Проводить рукою по спітнілому обличчю, прочищає горло, спльовує в куток, тремтячою рукою тягнеться до жбана. І наснитися ж таке! Брехня то все — не бути тому.

У світлиці відсовували лави, дякували Ковалевському за вечерю, хрестилися на образи, виходили до передпокою. Брюховецький мав розвести всіх приїжджих по гетьманських покоях. Кланяючись кожному, втираючи рушником зіпрілу голову, Брюховецький хутко віддавав накази челяді, і скоро в гетьманському будинку запанувала тиша, як павутинням помережена різноголосим козацьким хропінням.

Брюховецький подумав: підпалити б оце зараз резиденцію, щоб усі ви погинули в огні. Усіх ненавидів, а найпаче полковника прилуцького Дорошенка. Від нього має прийняти смерть? Але ще подивимося, хто кого. Було б підписати в його миску трутизни. Шкода, що Петро Дорошенко має власне дворище в Чигирині і пішов ночувати до молодії дружини...

Перевіливши, чи всюди загасили свічки, Брюховецький вийшов у ніч, попід темними тинами побрів додому. Двір зачинено, він загупав чоботом у браму, вилаявся на всю губу: господаря ще вдома немає, а вже зачинилися! Вибігла перелякана жінка, встигла виправдатися: зачинила браму, бо маємо гостей дальніх, просили, аби ніхто не знав про їхні відвідини Брюховецького — йому ж на добро. І коней їхніх завела до стайні.

— Хто такі?

— Крулівський посол пан Беньовський зі слугою... Чомусь не зупинився в Оверка, а до нас...

Хм, до нього вже їдуть послы. Це непоганий знак. Чого їм треба? І добре, що вночі прибув, що ніхто не бачив, бо того Беньовського козаки не люблять: поляк, та ще й пройдисвіт, якого в світі пошукати. Брюховецький чув, як про нього казав Хмельницькому царський посол Кікін: "Волхв і диявольський чаровник. Лукавий перелесник..."

Беньовський, худий, з високо підголеним волоссям, підвівся назустріч господарю, Брюховецький сів для годиться до столу, але їсти вже не міг, потроху цідив квас і слухав посла.

— Ой, яке нещастя впало на голови українців, матка боска! — примовляв Беньовський, прибираючи смутного вигляду. — Такий чоловік покинув сей світ!

Брюховецький вже протверезів і, примруживши очі, спостерігав посла. Бреше, не може приховати своєї радості. Ненавидів Хмеля, як і всі вони. Скільки разів умовляв Хмельницького повернутися під королівську руку — і все даремно.

— Тільки прочув про це нещастя, покинув усі свої справи і поспішив до Чигирина. Пан генеральний писар на місці?

— Так, удома.

— І коли збирається козацька рада?

— Про це нам, слугам, невідомо.

— Пан Брюховецький трохи кокетує. Пан Брюховецький довірений чоловік у домі Хмельницьких. Сам гетьман повіряв йому свої таємниці, чи не так?

— Помиляєтесь, пане посол, я був лише джурою старого гетьмана, — набивав собі ціну Брюховецький, та, щоб не відохотити гостя, додав: — Хоча, правда вашої милості, все господарство Хмельницьких на моїх плечах.

— Прошу пана, вся Волинь і Поділля жалкують за славним гетьманом — від шляхтича до хлопа. Я щойно звідти, і кому, як не мені, волинському шляхтичу, писареві цілого воєводства, знати про настрої родовитих і посполитих.

— Вибачайте за цікавість, пан у своїх потребах прибув до Чигирина чи з місією від ясновельможного круля?

— Трохи того, трохи другого... — ухильно відказав Беньовський. — Хмельницький провчив Польщу, і тепер Жеч Посполита згодиться мати Україну за рівну собі. Аби тільки нам усім, полякам і українцям, бути в спілці. Наша спільна мета, і моя, і пана Брюховецького, сподіваюся, — повернути тілові багатостраждальної Жечі Посполитої

цю дорогоцінну частину, котрої відокремлення було джерелом усіх нещасть, які впали по тому на голову нашої Корони. Тільки тоді, як Україна повернеться в лоно матки своєї...

— Мачухи... — не стримався Брюховецький.

— Матки! Кревної! Поляки вже зрозуміли, що тільки цілковита згода, поважання інтересів України, Литви, Білорусії, офірування власних примх заради їхнього блага — ось що утримає Корону в цьому бурхливому світі, де кожен — як лев і змії разом узяті.

Беньовський перевів дух, кинув у рота наперчений шматок м'яса, сьорбнув медовухи. Синювате, підголене чоло заросилося дрібним потом.

— Пани козаки, пане Брюховецький, ще не знають, чого варті москалі та їхній цар... — стишив голос посол. — То темні і важкі люди, ніякого лоску, жодного пошанування до чужих звичаїв. Цар звелить панам козакам носити московські тулупи й чорні чоботи, змашені вонючим дьогтем. Старовинні звичаї козацькі, такі близькі і зрозумілі полякам, — Беньовський закотив під лоба очі, — понищить упень, а панів козаків і за людей не матиме, гонорове слово шляхтича! Понасилає своїх попів і митрополита, а вашого забере в Московщину. Зачекайте, той государ панам козакам ще язики повідтинає, аби вони не говорили, й очі повиколоє, аби не дивилися. Усе товариство славне козацьке переселить за Біле озеро, а Україну запосяде своїми московськими хлопами. Поки не пізно, панам козакам треба вертати до Польщі!

"Може, комусь і страшно, тільки не мені", — подумав Брюховецький.

— Пан посол чогось бажає від покірного слуги?

Беньовський невдоволено смикнув носиком, що його перепинено, і закінчив свою думку:

— Цар тримає під своєю рукою Військо Запорозьке і пільгує йому, поки нас, поляків, кров'ю козацькою завоює. А по тому вижене все козацтво геть з України!

— Все в руках божих! — перехрестився Брюховецький. — Але пан посол щось хоче мені сказати.

І тільки тепер Станіслав Беньовський уважно глянув на Брюховецького. О, це не простак, його язиком не проймеш! Дивиться спокійно, обличчя незворушне.

— Так. Проситиму мого нового приятеля навертати козаків до Польщі і ясновельможного отця нашого Яка Казимира.

— Чому пан посол крулівський обрав саме Івана Брюховецького задля цієї мети? Хто я і що можу?

— Пан Брюховецький знову кокетує. Пап хитрун... — грайливо насварився пальчиком. — До пана гетьманського пахолка зверталися не лише рядові козаки, а й дехто зі старшини, коли треба було просити щось у Богдана Хмельницького. Станіслав Беньовський не перший день у Чигирині, він усе бачить і знає. Пан Брюховецький радив прохачам, як і коли ліпше підійти до мінливого гетьмана, і мав з цього користь. Чи не так?

Брюховецький загадково посміхнувся. Тоді Беньовський витяг з поясного мішечка гаманець і кинув на стіл.

— Тут трохи золота. Пан Брюховецький матиме добрий зиск, якщо приятелюватиме із Станіславом Казимиром Бенъовським...

Брюховецький дивився на гаманець оцінюючи. Не такий дурний Іван Брюховецький, щоб навертати козацтво назад — до Корони. Але й псувати стосунки з королівським послом не слід. Хтозна, як повернеться його фортувина...

Він перепросив посла і пішов перевірити, чи всі сплять. У сусідній кімнаті висвистував носом зморений дорогою слуга Бенъовського. Жінка і діти теж давно вклалися на другій половині. Вийшов надвір, подивився з ганку на вікна. Щільно причинені віконниці не пропускали і смужки світла. Ніхто не побачить і не почує, якщо він візьме ті гроші. І посол не виставлятиме рахунку, бо свідків катма.

Бенъовський чекав на нього.

— Хочете великої послуги за малі гроші, пане после, — Брюховецький моргнув на гаманець.

— О! Розумем пана, розумем. Треба ж якогось козака і підмогоричити! Все розумем чудово.

І кинув на стіл ще один гаман — більшенький.

— Не обіцяю панові послу, але спробую. Ви знаєте козацтво — народ примхливий, свавільний...

— Так, так, гарантій від вас не беру. Сподіваюся на рицарське слово пана Брюховецького. Прошу рано провести мене до пана генерального писаря.

Коли Станіслав Бенъовський, посол польського короля Яна Казимира, вклався на широкому ліжку і потонув у м'якій пуховій перині, постеленій завбачливою господинею, то ще довго не міг заснути, збуджений розмовою. А проїхав посол за сьогодні чи не сотню верст.

Треба спершу приголубити козаків, пообіцяти їм, чого самі хочуть. А потім, коли вони будуть з нами, комісари Жечі Посполитої потроху, поступово перероблять все на старий лад... Автономія України, хай навіть князівства в межах Корони, існуватиме недовго. Теперішні козаки погинуть у боях, вимруть, а їхні нащадки вже так затято не обстоюватимуть своєї волі.

А що у Війська Запорозького немає іншого виходу, як бути під чиеюсь поточною рукою, видно навіть йому, спостерігачу збоку. Щось не так робив старий Хмельницький останні два роки, поки Польща змагалася зі Швецією, а Туреччина готувалася до війни з цісарем. Трохи продрімав гетьман чи просто постарів, знемігся у тій кровопролитній шестирічній борні з Польщею.

Подібне до Хмельниччини сталося в Англії. Бенъовському привозили французьку "Gazette de France" і там докладно описували хід громадянської війни на островах Альбіону, усі заходи і вердикти протектора Англії Олівера Кромвелля. Все це подавалося в густих фарбах, з прокльонами і погрозами, але крізь ненависть католиків до молодшої протестантської республіки можна було роздивитися зерно істини. А що робилося на гетьманській Україні і в самого Хмельницького, він часом бачив сам, а більшість новин отримував з рук чигиринського шинкаря Оверка, коли приїздив сюди з королівською

місією. Ні, Беньовський нічого не випитував у Оверка, він просто щедро платив за вечері і найкращу кімнату в шинку, любив побалакати з господарем, і того підкупала увага такої людини, як Беньовський, він розповідав йому все про події в гетьманській столиці і в домі Хмельницького. Оверко був один з небагатьох євреїв, хто вихрестився, вижив і тепер як міг годив козакам.

Станіслав Казимир Беньовський, хоч і не великий державний політик, всього-на-всього писар його королівської милості воєводства Волинського, проте може порівняти цих двох вельми цікавих і, треба віддати їм належне, видатних людей — Хмельницького і Кромвеля.

Багато схожого в їхніх долях.

Хмельницький починав сотником реєстрового козацького крулівського війська, Кромвель — ротмістром кавалерійського ескадрону. Обидва підняли посполитих проти можновладців світу (хай простить Беньовському matka боска ці думки!) і домоглися свого. В обох релігійні мотиви стояли не на останньому місці, і той і другий воювали проти католицизму, і прапори православ'я і протестантизму взяли гору над папським (та не почують чиїсь вуха цих слів з вуст Станіслава Беньовського!).

Обох поважав, боявся і любив їхній народ, особливо Хмельницького. На Кромвеля в Англії чинили замах, кілька разів той був на волосині від смерті — од руки своїх земляків. На Україні ж Хмельницький був як бог — недоторканною особою, його слово і універсали були наче заповіді Христові.

Проте керували вони державами і воювали по-різному.

Кромвель покладався лише на власні сили, не користувався послугами найманців. В одному з боїв дев'ятитисячне військо Кромвеля розбило двадцятичотирьохтисячне військо англійського короля! Хмельницький без допомоги кримського хана, а пізніше царського війська чи шведів не починав бойових дій проти Польщі. А міг за ці роки утворити двохсоттисячну армію козацьку! Кромвель мав лише рік перемир'я з королем і використав той рік для організації регулярної платної армії, яка стала непереможною. Щоб утримувати її, Кромвель змушений був узаконити і збільшити державні податки і ввести мито на внутрішні товари. Зате ж армія завжди була при ньому і першої-ліпшої години могла виступити. Козацька армія розпускала на зиму, і в мирний час козаки здебільшого жили власним промислом. Хмельницький мав два роки спокійного життя — ці останні роки перед смертю. Використав він їх на створення козацької і посполитої платної армії, яка б щодня стояла на сторожі кресів України? Ні, за винятком сердюцького полку. А можливості мав на це. Якщо зважити на багатства земель українських, Хмельницький міг дозволити собі найбільшу оплачувану армію в Європі. І тоді б Беньовському тут не було чого робити. Та старий гетьман два роки спочивав... Хмельницький ще за життя намагався зробити незрілого сина спадкоємцем гетьманської булави, замість знайти достойного мужа серед козацьких полководців. Кромвель не раз заявляв, що не збирається засновувати фамільної династії, кому бути після нього — хай вирішує державна рада.

"Єзус Марія! Нехай простить matka боска рабові Беньовському ці думки свавільні..."

— солодко позіхнув посол і повернувся до стіни. Навіть ліжко не рипнуло — така м'яка була перина в господі пана Брюховецького.

На ранок, коли вся приїжджа старшина ще спала в гетьманському домі, джура Іван Брюховецький був на своєму місці. Але його вже випередив генеральний писар Іван Виговський. Обходив гетьманські покої, прикладав вухо до дверей — чи сплять ще гості.

— Пан Тетеря ще не прибув з Московії? — спитав у Брюховецького.

— Ні, пане писарю.

Виговський стурбовано закусив тонку губу.

А в цей час переяславський полковник Павло Тетеря, ще не знаючи про смерть Богдана Хмельницького, стояв перед свічадом у московському гостинному домі, підкручував догори вуса, милувався своєю зграбною статурою — невисокою, стрункою, в гарному червоному кунтуші (московки задивлялися на молодого українця, коли проходив вулицею — у червоних сап'янцях, широких синіх штанях і в шапці з пером, — а Тетеря вдоволено підморгував до них). Готував орацію, адресовану цареві Олексію Михайловичу, і не давалися перші слова. А від них, як знав Тетеря, залежить успіх усієї промови, бо саме перші слова або привертають увагу, або наганяють нудьгу.

"Ваша царська величність, ти богом освячений тримати скіпетр..." — ні, не те, немає отієї "штуки", як казав професор риторики Лазар Баранович.

Тетеря лівицею підпер бік, а правицю всунув за пазуху, виставив великий палець і плавно провів ним по сукняному борту кунтуша.

"Коли внутренніми очима дивлюся..." "Внутренніми очима" — в цьому щось є.

"Коли внутренніми очима дивлюся на богодану державу вашої царської величності, укріплену над українським племенем нашим..."

Далі пішло гладенько:

"Я пригадую собі слова пророка: от господа бисть се і єсть дивно воочію нашому. Так, ваша царська пресвітла величносте, прилучення українських земель до великодержавного скіпетра вашого, як природної галузі до відповідного кореня..."

Кореня — чи не занадто це? Але хай уже буде так.

Тетеря набив люльку тютюном, запалив гніт, підніс його до люльки, затягнувся гіркувато-солодким димом. Зачесав маленьким гребінцем вуса догори, але вони не слухалися й опускалися на козацький манір.

Промочив горло квасом.

"Приєднання України до великодержавного скіпетра було ділом не людського промислу, а божого провидіння. Це Господь ласкою своєю прилучив знеможену галузь древа руського до належного кореня..."

Це ж як воно виходить — прищепив ніби? Тим краще, Господь вшановується, як садівник, як виноградар згідно з відомою біблійською притчею про виноградаря і робітників. А в людській подобі вшановується виконавець волі божої цар Олексій Михайлович.

"Ваша царська пресвітла величність може про себе сказати, як колись Давид: бог

поставив царя над Сіоном, щоб оголошувати веління боже. Так і ти, великий государю, ваша царська пресвітла величносте, поставлений над синами руськими, щоб оголошувати їм повеління господнє..."

"Нехай же Господь допоможе вашій царській пресвітлій величності покорити всі богопротивні й іновірні племена, аби православний цар піднявся, наче кедр ліванський, утвердився, ніби одноріг, щоб усі благочестиві люди під великодержавним скіпетром вашої величності були захищені від поганських полків, а широковладна держава великого государя вашої царської пресвітлої величності хай пошириться над усім племенем яфеторуським!"

Тетеря висмикнув руку з-за пазухи і низько вклонився перед свічадом. Добра промова склалася! Почули б професори київські Лазар Баранович й Інокентій Гізель свого колишнього вихованця, що виступає перед одним з можновладців світу! Вони пророкували першому учневі Київського колегіуму Павлу Тетері професорську кафедру! Що тепер та професорська кафедра. Ні, не дарма Павло колись покинув клас філософії і пристав до козацького війська.

А гарні були часи в тому колегіумі. Хоча спершу лякали беззастережний порядок і ота драбина наук, яку треба було подолати.

Тетеря сів, відкинувся на лаві, сперся спиною об стіл. Покій був невеликий: довгий стіл і лава, ліжко в кутку, маленьке віконце ледве пропускало гаряче серпнєве сонце. Павло смоктав люльку, пригадував далекі роки навчання.

Пригадав першого свого вчителя — даскала. Боявся його малий Павлусь, ловив кожне слово, ретельно записував на грифельній дошці, хотів бути аудитором у класі — старшим над кількома учнями і домігся свого, перевіряв домашні завдання тих ледарів і ставив їм оцінки в нотату. Далі Павло вже аудитор аудиторів, кращий учень у класі, стежить за поведінкою спудеїв у колегіумі і в бурсі. Записує їхні провинності й доносить даскалу. Намагався не пропустити жодного уроку, бо шляхетське походження нічого не важило в колегіумі. Головне — доброчесність і старанність у навчанні, зважаючи на це, виставляли оцінки, а в старших класах надавали спудею звання "диктора", який відповідав професорові лише тоді, коли решта не знає, або привілей "імператора" чи "цензора" — вони й сиділи окремо від інших і були довіреними особами професора.

Улітку товариство йшло по селах і збирало милостиню собі на прохарчування. Співали в церквах, на сільських майданах виставляли в лицях п'єси з життя Христового, а часом і світського змісту з піснями народними. І там Тетеря намагався бути за старшого, хоча міг би й не ходити по милостиню — мав заможного батька.

Найцікавіші — останні два роки навчання, коли професори Баранович і Гізель навчали юнаків риторики й філософії.

Професор риторики Лазар Баранович дуже образно показував, як промовляли до народу Ціцерон і Тіберій, наводив лаконічні й енергійні виступи Юлія Цезаря в римському сенаті, підводив руки, запрошуючи спудеїв, і вони разом скандували яку-небудь найвиразнішу цитату з ораторського кодексу.

Професор філософії Інокентій Гізель був стриманіший за Барановича, педантичніший, читав лекції рівним голосом, і дехто з найтупіших засинав, але Тетеря напружував усю силу, намагався не загубити професорової думки, і коли той доходив логічного висновку, Павло із задоволенням відзначав, що розуміє хід його міркувань.

Так, курс філософії захоплював своїм розмахом і всепроникненням. Діалектика була необхідною для освіченої людини, що хоче чогось досягти в житті, бо навчала законів, якими керується людський розум, допомагала логічно мислити і робити належні висновки. Фізика напоумлювала уважно придивлятися до всієї навколишньої природи, до властивостей предметів і живих тіл, вона пов'язувала і розмежовувала природні явища, бентежила юнацькі голови поняттями про душу і матерію, про простір і час, закони руху небесних тіл і зв'язок їхній з життям земним людей і тварин. Останній розділ — метафізика — була божественною філософією і вчила про душу розумну, про бога, що вдихнув розум у неї, і вона стала часткою бога, про безсмертя людської душі.

Як давно все це було! Всі ті клопоти спудейські, прикрощі й радощі, піднесення по цікавій лекції, мрії про професорську кафедру, про сап духовний і митрополичий, боготворіння і цілування руки "милістю господньою архієпископа митрополита київського, галицького і всія Русі, екзарха святого апостольського тропу константинопольського, архімандрита печерського київського" превелебного Петра Могили, і сльози вдячності, коли по смерті Петра Могили оголосили його духівницю. "За колегіумом православним київським вважати довічно мій хутір Позняківщину, всі будинки, коли-небудь придбані мною для одного, мою власну бібліотеку, половину худоби з мого хутора Нанологи, шість тисяч злотих з моєї скарбниці, ще чотири тисячі щороку з маєтних прибутків моїх нащадків, четверту частину домашнього срібла, успадковану мною срібну позолочену митру з коштовним камінням і срібний митрополичий хрест". А ще заповідав небіжчик київському православному братству, щоб берегли колегіум, як власне діти ще...

Де те все поділося? Відлетіло, як тільки Києвом пронеслася чутка, що запорозькі козаки вщент розбили під Жовтими Водами і Корсунем військо гетьмана Потоцького, сам він у полоні, а козаки женуть поляків з України, що забрано весь скарб польського війська, — незліченні багатства і кожен другий козак тепер ходить у золотому жупані і п'є зі срібного келиха. А попереду ще маєтки польської шляхти, яка наживалася на крові хлопській українській... І перший учень Київського колегіуму забуває про кафедру професора філософії й рясу архімандрита, міняє ті марення на козацьку шаблю і каламар полкового писаря. Того року колегіум спорожнів наполовину...

Сьогодні в Тетері бесіда з його величністю. Тиждень тому цар вичитував йому за кривди Війська Запорозького, за той похід на Польщу із семигородським князем Ракоцієм та непослух київських єпископів православних, які так і не приїхали за три роки до Москви під благословення владики Никона, а й досі озираються на константинопольського патріарха. Проте не відмовляються від царської милостині на потреби церковні... Тетеря тоді вступився за Лазаря Барановича, свого вчителя,

нинішнього блюстителя митрополичого престолу, казав, що єпископи не люблять їздити далеко, а дорога тяжка і небезпечна, але душею блюститель прихильний до його царської величності. І сьогодні треба загладити свій промах, підтакувати цареві і пообіцяти, що Тетеря умовить гетьмана послати київське духовенство до царя і патріарха Никона.

Хмельницький дуже слабкий, і хтозна, скільки пробуде на цім світі. Треба в кінці прийому нагадати цареві про місто Смілу, яку три з половиною роки тому, після Переяславської ради, випросив Тетеря тут, у Москві. Цар тоді дав йому жалувальну грамоту на Смілу. Йому і тодішньому генеральному судді Війська Богдановичу-Зарудному на Мліїв. Але обидва посланці Хмельницького, що мали затвердити в царя статті на вільності козацькі, ті грамоти приховали, пам'ятаючи про гнів Богданів. Добре зятами собі той переполюх, що зчинився серед української старшини в Переяславі одразу після ради. Тетеря і Виговський підмовили родовитих козаків розписати уряди в землях українських між собою і подати цареві на затвердження через боярина Бутурліна. Той хитрувато глянув на полковника і писаря і сказав, що передасть цареві упис, але перше — порадиться з гетьманом, який про це не згадував. Перелякана старшина забрала упне і просила Бутурліна нічого не казати Хмельницькому.

Невідомо, коли Тетеря втретє з'явиться в московському посольському приказі, і тепер випала слушна нагода взяти ще одну царську грамоту на Смілу — те заповітне мальовниче містечко, проїжджаючи повз яке, Тетеря розчулювався і позирав на міщан, кажучи про себе: "Заждіть-но, я приберу вас до рук!"

Як помре Хмель, він одразу викаже Війську Запорозькому свої права на Смілу, на млини і броварні, яких так густо над повноводим Тясмином.

А взагалі, тут не затишно — у цій Москві. Нудьга, самі пости і молебні. Цар дотримується усіх церковних приписів, і бояри — окольничі, оружейничі, — дяки, їхні родини намагаються потрапити йому в слід. Крім церковних дзвонів, не чути ніякої музики. Ніяких з'їздів на зразок польських сеймів і сеймиків, ніяких бенкетів, п'ють по своїх домах, в корчмах — одна голота слинява і брудна, в гості до себе ніхто не просить. Уже місяць сидить Тетеря в гостинному домі й дивиться в це сліпо віконце на вуличний порох.

Крулівський Вавель у Кракові — то, кажуть, зовсім третя справа. Там, подекують, щодня бали, пишні обіди, на очі з'являється круль і його пані, послі з усіх країн Європи бачаться і говорять між собою. А серед них є вельми освічені люди, що кінчали академії і з якими можна поговорити про вищі предмети. Ні, польські порядки йому більш до душі. І був би він гетьманом Війська Запорозького, наслідував би польський двір, забув би всі кривди, помилив би козаків зі слугами його милості і сам би служив його милості крулю. Так думав Тетеря, сидячи в гостинному покої. Хоча знав, що більшість козаків мислить інакше. Вони люблять повторювати проміж себе байку, що її розповів якось Хмель у Чигирині послові Бензовському. Про вужа, що вірно служив своєму господареві. Аж поки син господаря, пустуючи, наступив вужеві на голову, той вкусив його, і син помер. Розгніваний господар побив вужа, відрубав йому хвоста і

вигнав з дому. Спам'ятавшись з часом, пішов до лісу шукати скривдженого, але слуга не схотів вертатися додому, бо вже скуштував волі і склав собі ціну. Чоловіка заїли миші, але вуж так і не повернувся, і добре зробив, знаючи, що кожний буде згадувати про заподіяне йому лихо і між ними не буде згоди.

...Та час збиратися до посольського приказу, а звідти і до царських палат.

Тетеря вийшов на подвір'я, гукнув п'ятьох козаків і велів сідлати коней. До московського замку звідси можна і пішки пройти, але Тетеря не хотів швендяти по цій пилюзі, та ще й в супроводі здоровенних козаків, серед яких він був найнижчий. Тридцятьох здорованів власноручно відібрав у дорогу Тетеря із сотні Якіма Сомка, який сам був видний козак. У далекій дорозі серед безлюддя почувався безпечно з цими хлопцями, але тепер, коли небезпеки не було, його дратував їхній зріст, і тому велів їм сидіти на конях, щоб не впадала у вічі полковникова неповномірність.

Швидко перетнули майдан з лобним місцем, під'їхали до однієї з веж, стукнули в браму. Вартові, хоча й знали вже козаків, проте для порядку спитали, хто такі й звідки. Відчинили браму, розступилися, і козацький загін, красуючись на баских конях, підлетів до посольського приказу — довгої низької споруди.

Посла зустріли боярин Ртищев і дяк Алмаз Іванович. Тетеря скинув шапку, перехрестився на ікону в кутку, заклавав чорний смолистий оселедець за вухо. Московитяни ніяк не могли звикнути до голених козацьких голів і, побачивши Тетерин оселедець, мимоволі запускали п'ятірні в густі зарослі чуприни й бороди.

Окольнічий Федір Ртищев сказав, що його царська пресвітла величність не прийме сьогодні Тетері, бо ще не повернувся з Троїцько-Сергієвого монастиря після вчорашнього урочистого молебня і святкової літургії на честь Преображення господнього; а ще розповів про лист путивльського царського воєводи, землі якого межували з Україною. Воєвода сповіщав, що 27 липня 1657 року почив у бозі гетьман його царської величності Війська Запорозького Богдан-Зіновій Хмельницький.

Хоча й готовий був до цього Тетеря, звістка його приголомшила. Чому ж не сповіщає про це генеральний писар? Чому Тетеря дізнається про смерть гетьмана у московському приказі? Щось затіває Виговський, коли не поспішає з гінцем до полковника Тетері... Ясна річ, Виговський приміряє в Чигирині гетьманську ферязь. Поки Тетеря тут ковтає московський порох, Виговський підмовляє і підмогоричує старшину. Треба поспішати додому! І Тетеря просить Ртищева доповісти його царській величності, як тільки той приїде до Кремля, що Військо Запорозьке чекає підтвердження статей про козацькі вольності, а посол український має чимшвидше одвезти ті статті, скріплені царською рукою, аби встигнути на генеральну раду, де обиратимуть нового гетьмана. Його царська величність знає про звичаї козацькі.

Ртищев сказав, що Тетерю покличуть, коли треба, але посол виголосив досить довгу й барвисту промову, з якої окольнічий і дяк мало що второпали, бо Тетеря приперчив її ще й латиною, але зрозуміли, що посол прийде завтра вранці й оббиватиме царські пороги щодня, — поки йому вручать ті статті.

Повагом, у глибокій задумі повертався Тетеря в гостиний двір, і козаки їхали трохи

позаду, дивуючись на свого полковника, завжди такого балакучого, а тепер мовчазного. Тетеря поки що не сказав їм про гетьманову смерть. Поклав собі будь-що встигнути на генеральну раду. Його переяславський полк чи не найчисленніший, і козаки на раді гукнуть Тетерині ім'я, до того ж і сотник його полку Яким Сомко, родич Хмельницького по першій жінці, має вплив серед козацтва. Але найімовірніший претендент на стіл гетьманський — генеральний писар Іван Виговський. Якщо логічно зважити на всі обставини. Останні роки він забрав велику владу над гетьманом; старий Хмель радився з ним у всьому. Подейкували, що під Берестечком, коли татари захопили гетьмана в полон, Виговський виручив його якоюсь надзвичайно хитрою штукою, і по тому гетьман наблизив писаря до себе. Правда, найчастіше зривав свій гнів саме на писареві, бо той весь час був при ньому. Як то кажуть: любив і гнобив, гнобив і любив. Козацька старшина бачила це і запобігала ласки Виговського. Багатьох він окрутив, багато хто завинив йому за всілякі послуги, і Тетеря теж.. Саме за порадою генерального писаря Хмельницький призначив Тетерю на полковника переяславського і вперше послав до Москви три з половиною роки тому.

Куди поверне Військо Запорозьке за нового гетьмана?

Якби обрали його, Павла Тетерю, він прилучив би Україну до старого "кореня" — Речі Посполитої. Залагодив би з крулівськими комісарами усі незгоди щодо релігії. Хай хто якої хоче, тієї і дотримується на Україні. Повернув би польській шляхті її маєтності, що належать тепер Військовому скарбові. Млини, винокурні, броварні, корчми, воскобійні, поташні залишив би Військові, щоб реєстрове козацтво жило з прибутків від оренд. Уряди на Україні розділив би порівну між українською й польською шляхтою. За це випросив би у короля почесні місця в сенаті польському для себе і митрополита київського, і настав би мир і благополуччя, забулися б усі кривди, що їх допустив бог між козаками і польськими шляхтичами. Столицю з Чигирина перенесе до Києва, відбудує колегіум, наполовину спалений поляками і литовцями, наблизить до себе вчену київську братію, професуру — своїх учителів Барановича, Гізеля, Галятовського, Баєвського, вестиме з ними задушевні бесіди про всесвіт, про людський світ і безсмертну душу. Заведе в Києві двір на зразок Вавелю, тут гратиме музика, заїжджатиметься цвіт української і польської шляхти, молоді шляхтянки шелестітимуть сукнями, і він, гетьман, ще не старий, у розквіті сили, виглядатиме серед них свою облюбеницю...

У гостиному домі чекав на них обід. Тетеря їв разом з козаками, але сьогодні звелів подати собі окремо. Самотньо жував в'ялену рибу, длубався в густій житній соломасі й запивав медом. Негусто! Зараз на Україні на столах повно яблук, слив, груш... Раптом Тетеря побачив себе в монастирській трапезній за довгим столом серед ченців — старих, висохлих. І він, старенький, зморшкуватий, жадібно ковтає соломаху, приправлену молоком, не піднімаючи очей від миски. І вже чути погребовий дзвін — по кому це? По ньому, по Тетері, колишньому полковнику козацькому, колишньому недовговічному гетьманові[3]... Поспішає наїстися востаннє, тягнеться до глека з вином, але там — гіркий бузиновий напій. Остання його чаша, яку треба випити.

Тетеря крутнув головою, відганяючи те нужденне марево. Свят, свят, свят!

Другого дня посланець-козак привіз листа від Виговського. "Панові полковнику переяславському Павлові Тетері. І то вашій милості об'являю, що покійним учинився пан гетьман у прошлий вівторок, юля 27, в п'ятій годині дня".

А ще за три дні цар прийняв-таки Тетерю. Обіч трону стояв окольничий Федір Ртищев, позаду дяк Алмаз Іванович. Із задоволенням вислухавши витіювате звернення козацького посла, цар мовив, що жалкує про смерть старинного приятеля гетьмана його царської величності Війська Запорозького, що любив гетьмана, але не нам судити про справи божі, всі під богом ходимо, і всіх нас Господь покличе до себе.

Його царська пресвітла величність жалує Військові Запорозькому грамоту, в якій стверджує усі права і вольності козацькі, надані по Переяславській раді, за живота славного Богдана Хмельницького. Заразом його величності стало відомо, що три тисячі московських стрільців при київському воєводі Бутурлин живуть лише з царського жалування, від гетьмана не діставали ніякої живності, і місця для забудови їм досі не визначено. Тому цар наказує Військові Запорозькому: стрільцям, що в Києві, дати ґрунти на мешкання, на крамницю і на пашню; воєводам царським сидіти в Ніжині, Чернігові, Переяславі, Корсуні, Білій Церкві, Полтаві і Миргороді; митрополита київського прислати на посвячення московському патріархові; вивести з Білорусії козацькі війська полковника Нечая. А ще оренди з куріння горілки надалі мають віддаватися не в скарб Війська, а до царської казни. Це хай Тетеря перекаже на козацькій раді.

Тетеря вислухав усе, не став перечити, знаючи, що козаки на раді вирішать по-своєму. Просив підтвердити давню грамоту, яка попсувалася, лежачи в землі, на містечко Смілу з людністю, і цар кивнув дякові, щоб написав, а він прикладе свою руку, пам'ятаючи заслуги Тетерині перед його царською величністю і гетьманом-небіжчиком.

Тетеря низько вклонився і вийшов. Цар відпустив дяка Алмаза Івановича, лишив при собі боярина Ртищева.

У посольському приказі в присутності Тетері дяк наговорював піддячому жалувальну грамоту. Піддячий старанно рипів гусячим пером, а Алмаз Іванович легенько і скрушно хитав головою, ніби віддавав те містечко Смілу з власного скарбу. Ретельно перечитав грамоту, особливо придивляючись до написаного царського титулу, щоб і буква не випала: "Божией милостью найяснейший великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всея Великия и Малыя и Белыя Руси, самодержец владимирский, московский, новгородский, литовский, волынский, подольский, царь казанский, царь астраханский, царь сибирский, государь псковский и великий князь тверский, югорский, пермский, вятский, болгарский и иных государь, и великий князь рязанский, ростовский, ярославский, белоозерский, удорский, обдорский, кондинский и всея северские страны повелитель и государь иверские земли, карталинских и грузинских царей, кабардинские земли, черкесских и горских князей и иных многих государств государь и обладатель".

Добре пам'ятав, як скарали на горло писця, що з недогляду випустив слово з царського титулу. А з Польщею через таку оказію мало не зчинилася війна — король у посланні до царя не згадав Білої Русі.

Тим часом у царських палатах обговорювались українські справи. Олексій Михайлович послав по боярина Морозова і звелів гукнути стольника Кікіна, що мав їхати послом на козацьку раду.

Морозов, рум'яний, в тілі, дивився на свого вихованця і думав, що цар надто багато поститься і молиться. Звичайно, це добре, угодне богові діло, але рано змарнів і постарів самодержець. Їх розділяє два десятки років, а виглядають вони людьми однакового віку. І справи держави Московської лякають Олексія Михайловича, він краще почувається серед ченців і старців-богошукачів. В усьому радиться з ним, Морозовим, думним дяком Чорним та окольничим Ртищевим. Що ж, значить так угодно богові. Боярська дума тішиться з царя, ніяких заколотів у державі.

Федір Ртищев під згодливе кивання самодержця наказував стольному Кікіну, як той буде на Україні, розвідати, кого хочуть козаки у гетьмани. Чи молодого Хмельницького, чи писаря Виговського, чи когось іншого, а може, хочуть послати до царя і бити чолом, аби государ призначив їм гетьмана? Сповістити негайно через гінця.

Протопоп ніжинський Максим Хвилимоненко потайно від гетьмана доносив цареві, що Хмельницький не виплачує регулярного жалування старшині й козакам. У Київському воеводстві полковники беруть з кожного двору по 2-3 злотих щорічно, кажучи, що на утримання гетьмана і війська, та гетьманові перепадає негусто, решта грошей прилипає до полковницьких рук. Вивідати, чи правду пише Хвилимоненко та чи немає між черню і полковниками рокошу якого, і чи не бажає чернь козацька в українських містах царських воевод?

Розпитувати серед люду українського про їхні звичаї: як робилося за короля, і що подобалося їм, а що було противне, і як вони тепер живуть — чи по-давньому, чи гетьман позаводив нове, і чи до вподоби те українцям?

Про все це має розвідати Кікін достеменно і в статейному списку викласти.

Ще писав доброхот Хвилимоненко, що в Києві незгода між ратними московськими людьми і міщанами. Стрільці зачіпають киян, але воевода царський Бутурлін тримає бік міщан, строго карає свавільників. Чи правда це? Теж випитати й записати.

В усіх містах українних, де побуває Кікін, говорити міщанам, що по смерті гетьмана Хмельницького тільки царське військо зможе боронити їх від татар і ляхів, збудувавши по містах остроги-фортеці. Казати всім: добре, як будуть воеводи в містах, щоб не було кривди і поборів від полковників козацьких. Обіцяти міщанам, що уряди в містах цілком перейдуть до їхніх рук, а від утисків козацьких сотників і полковників їх боронитимуть воеводи зі стрільцями.

Боярин Морозов зауважив, що дуже добре надумав окольничий Ртищев.

Цар повчав Кікіна, як повестися з новим гетьманом, щоб той слухався в усьому посла царського. На кожному слові згадував бога, і Морозов, Ртищев і Кікін хрестилися старанно.

— Дозволь, государю, і мені сказати, — виступив наперед Морозов. — Коли ж новий гетьман почне сердитися на твої слова, — напучував боярин Кікіна, — відповідай йому легенько, лагідно, по-божому; іншим разом прийдеш до нього і скажеш: говорив ти сердиті речі, а тобі слід пам'ятати, що ти присягнув великому государеві служити з усім Військом Запорозьким. І знаю, що служитимеш вірно, служба твоя стане відома його царській величності! І він тебе щедро винагородить. Ти говорив минулого разу неласкаві слова, та ще й прилюдно, то це — тобі ж сором. Твоє ж товариство козацьке тебе й осудить, хоча у вічі не скаже. Говорити, та озиратися на гетьманів настрій. Коли він буде дуже сердитий, припинити це казання і чекати слушного моменту.

— Вставай, мій козаچه, снідання вже на столі.

Петро потягнувся на м'якій перині, розплющив очі. Над ним схилилася його Пріся — чепурна (коли встигла, сонце ще не високо?), на голівці шапочка-кораблик з чорного оксамиту, на шії червоне, як вишня, намисто, у вухах срібні сережки, сорочка уквітчана вишитими волошками, синя запаска з білими поздовжніми смугами на подолі, високі чобітки. Щоки нарум'янені, брови підведені вугликом. Дорошенко знав, що це для нього.

Простягнув руки, пригорнув жінку, яка з готовністю схилилася до нього, поцілував і не хотів відпускати, голублячи пшеничне волосся, зазираючи у волошкові очі, які вдячно дивилися, усміхалися, прозорішали...

— Вставай, вставай, Петрусю, бо страви прохолонуть. А я до льоху збігаю по холодний кисляк.

Петро пішов надвір, витяг води з криниці, вилив на себе, смачно пирхаючи, розтерся білим полотняним рушником, гребінчиком розчесав вуса і оселедця.

На столі парувала гречана каша з салом, у тарелі лежали житні коржі, стояв глечик кисляку з краплями холодної роси на полив'яних боках, у мисці купчилися вареники з сиром, у срібній карафці мала бути горілка, в пузатому барильці — пиво. Посередині красувалася купка зелені — цибуля, морква, петрушка, кріп, огірки, часник.

Дорошенко перехрестився, сів до столу. Зайшла господиня зі старенькою наймичкою.

— Дякуючи богові маємо добрий сніданок. Дай боже і обід не гірший, — проказав господар, і жінки взялися до ложок.

Неголосно перемовляючись, Дорошенки снідали, Петро розпитував про малу доньку, яка ще спала; наймичка швиденько поїла, подякувала і залишила їх самих.

Тихо було на душі в Дорошенка. Після походу, ранніх підйомів, суворого життя у війську, коли маєш дбати про всіх і вся, розманіжився полковник, раював у своїй хаті поруч молоденької дружини, гарної, як соняшник. Потягнувся до неї через стіл, поцілував у маленьке, рожеве вухо.

— Не пущу тебе від себе нікуди, — жагуче прошепотіла Пріся. — Замкну в хаті на три дні.

Петро розсміявся:

— Чи не забула, що твій чоловік — полковник? За три дні не знайду й одного свого козака.

— Не пущу ні сьогодні, ані завтра, а позавтра — неділя, — вередливо відкопиливши губку, мовила Прися, одвертаючись від поцілунку.

— А я втечу через віконце!

— Від святої троїці не бачила тебе, а ти вже й тікати? Біда козацькій жінці!

— А хто ж вас боронитиме, як ми під вашими спідницями сидітимемо?

— Відколи призначив тебе гетьман на прилуцького полковника, ти — як сонечко взимку.

— Візьму тебе з собою в Прилуки після генеральної ради.

— Овва! А що я робитиму на новому місці, далеко від рідні, матері й тата?

— Тепер я тобі й рідня, й мати, й тато, моя голубко. У Прилуках маю й дім і канцелярію, хіба що трохи менші за гетьманські. — Дорошенко голубив це тендітне створіння, і, здавалося, не було й не буде тяжких переходів, боїв, крові, бруду, голоду...

— Там холодно, у тих Прилуках? — Прися вже сиділа на чоловікових колінах, пальчиками ніжно торкалася його вусів.

— Так само, як і в Чигирині.

— Але ж то — мало не Сіверщина!

— У Прилуках замок навіть більший за Чигиринський і рови навколо глибші. З південного боку — таємний ставок на випадок неприязельської облоги, і вода в ньому завжди як з криниці, бо протічна. От побачиш! Під містом — підземелля, льохи з задимленою рибою і зерном. Навколо — ставки, млини, луки.

— Мені добре й тут. Коли ти зі мною, Петрусь...

— Так, — зітхнув Дорошенко і, намагаючись розвеселити Присю, додав: — Але ж кажуть добрі люди, що піч тучить, а дорога учить!

— Відколи побралися, бачила тебе хіба що на покрову, Різдво, Великдень, троїцю й спаса. І те не щороку. Цієї зими на Різдво сама кутю їла.

Так, послав був його Хмель до шведського короля серед зими з важливим листом, але не зміг пробитися через польський кордон загін Дорошенків, повернулися ні з чим аж під весну.

— Переїдеш до Прилук, там натішимося, голубко. Народиш мені синочка — доні до пари.

— Ой, боюся, Петре! Підросте, забереш до війська, поїде по тую паняночку — в чистім полі сиру земляночку.

— А хто ж нас боронитиме, як не сини наші? Україні синів треба, Прісенько.

— Не кажи такого, не страхай. Дав бог мирних два годи, то, може, ще дасть?

— Дай боже. Дай-то боже!

Саме тепер і жди біди — по гетьмановій смерті. Лихі сусіди чекали цієї тяжкої години на голови наші і зараз злетяться на Україну, як ті стерв'ятники. Але Прісі не сказав про це — хай тішиться сьогочасним спокоєм.

Задумливо тручися щокою об ніжну жінчину долоню, Дорошенко гадав свою давню

думу — як жити далі, на кого опертися — на царя, на хана, на далекого шведа, замиритися з королем чи покладатися тільки на себе? Бо кожен хоче урвати собі шмат, та тільки боїться подавитися.

Батько Петра, з діда козак реєстровий, розповідав сипові, як у перший же рік війни, ще влітку, спіймали козаки посланця царського Трифонова, що пробирався додому від князя Ієремії Вишневецького. Просив останній допомоги в царя проти Хмельницького. І ось тоді Хмель сам пише листа до воєводи путивльського і теж просить царської допомоги проти поляків та Вишневецького, сподіваючись, що православний цар схилиться на бік одновірців. Минає рік, і знову гетьман шле посла вже до самого царя. Приймали чигиринського полковника Хведора Вишняка в посольському приказі добре, та нічого не обіцяли. Бо ж із тридцять четвертого року мали мирний договір з Польщею.

За два роки навесні гетьман пише з Білої Церкви до царя, що Військо Запорозьке бажає стати під його високу руку.

Після того нещасливого Берестечка, якого й Петро Дорошенко скуштував, Хмель уже не знає, до кого йому вдатися. Православний государ мовчить. Польська шляхта по Білоцерківській угоді пре на Україну, нібито й війни не було. Старий князь-перевертень Самійло Корецький таке виробляє на Волині, що хай бог милує. Саджає на палі колишніх своїх холопів, здирає шкуру з пійманих козаків, смажить живцем люд християнський, коли хоче щось вивідати. І Хмельницький шле посольство до султана й пише таке, що гріх і казати. А що поробиш, як нема звідки сподіватися порятунку? Татари перекинулись до поляків.

"Тому що Греція визнає владу вашої милості, — пише гетьман султанові, — то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої милості..." А в самого Хмеля від цього писання у носі, напевно, крутило. Думав Хмель, що як буде під султаном, той накаже кримським татарам знову повернути до козаків.

Але й султан вичікує. Всі вичікують і спостерігають: а як скінчиться ця війна між Короною і колишнім її васалом — Україною.

Минає ще два тяжкі, руйнівні роки, і Хмельницький звертається до царя: "Ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке ніякому невірному цісарю служити не хочемо, тільки тобі, великому государю православному..." Ще й до патріарха Никона шле послів Хмель, щоби вплинув на царя. І аж тепер Олексій Михайлович озвався і зволив прийняти Військо під свою руку.

Пріся вловила знайому задуму в Дорошкових очах — то вже що хоч йому роби, а гадатиме про свої козацькі справи, — легенько звільнилася з чоловікових обіймів, розібралася, лишилася в самій сорочці, підперезалася фартушком і пішла поратися до печі.

З надією зазирнула до світлиці:

— Що тобі, Петре, на обід? Юшки рибної чи холодцю? Чого тобі хочеться, щоб жіночка зготувала?

Глянув на Прісю, перепитав. Жінка махнула рукою: зараз краще його не чіпати.

Після присяги Хмельницький і Військо щиро служили цареві, чи не так? Хто, як не Хмель, своїм розумом привів під цареву руку Білу Русь і всю Литву? А гетьманові віддячили тим, що його посланцям (і Петро там був) в комісії під Вільно й місця не дали — і все те бачили польські комісари і цісарські послы.

Дорошенко вийшов у садок, сів під старою грушею, дивився, як мерехтить на сонці сріблясте листя.

Старий Хмель свого часу покладався на татар. Бо кримському ханові українські землі ні до чого. Військова здобич — ось на що важить татарва. І якщо та здобич велика і полон добрий, задоволений хан забирається в Крим і сидить там, поки гетьман не гукне його.

Якби не татари, хтозна, чим би скінчилися оті знамениті битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявою... Аж тоді почав Хмель особливо настійливо домагатися царської ласки, як побачив, що татари горнутья до поляків, і як зрадили вони козаків під Берестечком. Татарська кіннота — то сила. Петро не один раз бачив її в бою. І розплодилося тієї татарви, як гною. Хан може привести з собою і двадцять, і сорок тисяч, і всі шістдесят. "З ким хан, той і пан".

...А дід Петрів, гетьман запорозький Михайло Дорошенко, мав татар за найлютіших ворогів і не раз ходив на Крим. Петро щипнув себе за вуса. А його онук думає про них, як про спільників. Путі господні невідомі смертним.

Так, татари гарні, коли ситі і задоволені здобиччю. Коли ж не напоїти їх ворожою кров'ю, можуть пограбувати й союзників. Дуже просто! Служать тому, хто більше дасть. Так було після Берестечка. Пройшла орда сараною по Україні, витоптала, сплюндрувала, забрала по селах молодь і дітей. І продавали тих нещасних по невірничих ринках всього світу.

Непевні ті люди — татари та їхній хан. Цієї непевності зазнали і поляки на власній шкурі. Авжеж! Два роки тому зняли облогу України, бо раптом пішли від них татари.

Швед теж далеко. Ой як далеко, та й будь-коли може кинути все і помчати додому — рятувати свою корону. Так було і цієї весни, коли з козаками Антона Ждановича і семигородцями шведи взяли Краків, Варшаву, Люблін, Польща була майже звоєнована, та несподівано знялися і поспішили на північ, налякані чутокю, що Данія заміряється на їхні кордони.

Всі вони непевні, всі ладні взяти, та на тому світі пиріжками віддати... Поцілуй мене сьогодні, а я тебе взавтра.

У відчинене вікно чути було, як Пріся, соваючи в печі горщиками, наспівувала смутної "козака несуть, і коня ведуть, кінь головоньку клонить, а за ним дівчинонька білі руки ломить". Вибігла в садочок дворічна донька. Дикункою дивилася на Петра, не звикла до батька, а з сіней їй Пріся нашіптувала, щоб ішла до тата і поцілувала.

Дорошенко наблизився до дівчинки, взяв на руки, пестив, підкидав угору, але дівча злякано відвертало личко і тягнулося до матері, що стояла на ґанку, милуючись і журливо мружачи очі.

Гарна мала кицька, думав Дорошенко, в матір пішла. Ох і побиватимуться козаки за тобою, як я за твоєю матір'ю. Не раз сватав її, та й від інших свати хати не минали. Аж коли приїхав до Чигирин по Переяславській раді на чолі сотні, щоб провідати батьків... І Прісю, нарешті пов'язали його сватів рушниками.

Дорошенко посадив малу на коліно, почав гойдати, примовляючи: "Ой ша, гойда, ша, де кобила, там лоша! А кобила в лісі, а лошатко в стрісі!" Донька задивилася на широкі малинові батькові штани. Петро відчув, як з її маленького тіла виходить скутість, поклав на біляву голівку широку долоню.

Господи, скільки тієї радості людині треба, аби тихо було у світі! Але як учинити козацтву, щоб спокійно було на Вкраїні, щоб не шарпали її вороги і не точили на неї зуби вчорашні приятелі?

Повернутися до короля? Це все одно, що псові зжерти свою ж блювотину. Триматися нового володаря? Цікаво, чи привезе Тетеря з Москви царське підтвердження статей Богданових про козацькі привілеї? Не треба Петрові Дорошенкові ні маєтків, ні містечок і сіл у власність, ні боярства, нічого іншого, аби було на Україні тихо, вільно його дітям гратися, рости, вчитися, аби козацькі права і вольності ніхто не порушив. Бо в них наш спокій, наше життя, наша правда. І за них Петро Дорошенко віддасть все, що має тепер, і свою душу.

Що ж, будемо під рукою одновірного московського царя жити, служитимемо йому збройно, коли не зазіхатиме на вольності і не мішатиметься в справи наші. Якщо ж порушить цар козацькі привілеї, Дорошенко — буде його воля — гукне на допомогу татар, турків, шведів, французів, персів — кого завгодно, хоч самого сатану. Хай простить Господь йому ці слова.

Петро зняв малу з коліна, поставив на землю, легенько підштовхнув, щоб побігала садочком, і пішов до хати. Аж голова обважніла від тих дум нелегких... Пріся вже готувала на стіл обідати. Дорошенко сів на лаві, дивився, як спритно, без грюкоту розставляє жінка посуд.

— Зготувала твій улюблений холодний борщ з бурякового квасу і печеню з курки. А ще грибочки в сметані. Ти ж їх любиш.

Дорошенко обійняв Прісю, вона так і застигла, заплющивши очі, з рогаčem у руці.

— Любий мій Петрусю... — шепотіла. — Як мені гарно, затишно з тобою. І так моторошно, журливо, як ти далеко...

Тільки взялися до ложок, коли двері в сінях — грюк, і на порозі гість — високий, сухий писар Війська Іван Виговський.

— Хліб та сіль, — вклонився господарям.

— Сідай, пане писарю, з нами, — відповів Дорошенко. — Прошу покійно, чим багаті, тим і раді, вибачайте.

Налили по чарці. Пріся накладала гостю закуски, а той дякував і прихвалював.

— За упокій душі гетьмана нашого Богдана, — підняв чарку Виговський.

— Вічна пам'ять славному батькові Хмелю.

Закусили грибами в сметані.

— На коли пан генеральний писар скликає козацьку раду? — спитав Дорошенко.

— Як тільки з'їдуться посланці з усіх полків українських. Я вже розіслав листи. Оце саме про раду й хотів поговорити з тобою, пане полковнику.

Дорошенко знав, що Виговський дарма не забреде до сусіди на обід. Не з тих, котрі вештаються по гостях.

— Пап Дорошенко знає, що генеральна рада має бути в Чигирині, на подвір'ї Хмельницьких, і має вести раду полковник чигиринський.

— Так, так, пане писарю.

— Але ж пан полковник відколи вже хорує, не годен і на вулицю вийти. Чи зможе він, як водиться, спитати все товариство козацьке, кого воно хоче на гетьмана: чи лишитися Юрасеві Хмельницькому, чи когось іншого — значнішого, заслуженішого бажає славне козацтво на гетьманський стіл? — Виговський насторожено зиркнув на Дорошенка й опустив очі в полумисок.

Дорошенко мовчав, чекаючи, що скаже далі Виговський.

— От я і подумав. Ти козак добрий, з діда козак, твого батька шанує товариство, і тебе козаки люблять. Я, себто ми, — поправився писар, — генеральна старшина: і пан обозний, і пан суддя, і пан осавула, і пан хорунжий — усі хочемо, щоб ти вів Чигиринську раду, пане полковнику.

Дорошенко здивувався.

— Я? Але ж є полковники старіші, заслуженіші.

— Старіші віком, та не... — Виговський зробив паузу, пожував сухими губами, багатозначно підморгнув Петрові на Прісю, що пила врівні з чоловіками, мовляв, яку кралю взяв, — та не за розумом. Тобі, пане Дорошенко, ми ввіряємо провести генеральну раду — щоб усе було по совісті, по закону козацькому, по приязні.

— Але ж, пане писарю, я ніколи... Ні, пане писарю, дякую за честь, але я не справлюсь. Генеральна Військова рада — то не жарти.

Виговський коротко засміявся.

— Не вірю, щоб такий славний, гарний козак, що не боїться ні кулі, ні чорта, та не взявся б за таке просте діло. Я все тобі розкажу, пане полковнику. Як починати раду, як направляти і коли кінчати. Приходь сьогодні до мене на вечерю. Віддячу тобі за добрий обід. Там і поговоримо про все.

Виговський довго дякував господарям за обід, бажав сему домові добра і згоди і на прощання нагадав, що чекає до себе Дорошенка.

Вже з порога, ніби згадав допіру, сказав, що до Чигирина прибуло духівництво з усієї України, і він уже бачив уранці його преосвященство і дістав митрополиче благословіння.

— Це сам блюститель київського митрополичого престолу відправлятиме панахиду по старому гетьману! — округлила оченята Пріся. — До церкви і не протовпишся.

Не лише заради панахиди з'їхалося до Чигирина духовенство. І їм не однаково, кого козаки гукнуть на гетьмана, ой не однаково! Що ж, коли генеральна старшина хоче, аби Дорошенко вів раду, — будь ласка, він послужить товариству.

Не святі горшки ліплять.

Коли це знадвору чути голос нового гостя: козак його полку питає, чи можна до пана полковника.

— Не дадуть спокою й півдня! — сплеснула руками Прися. — Чого ото він преться сюди? Хіба в тебе нема полкового обозного чи писаря? Не дадуть і з жінкою побути, іроди шалапутні!

Дорошенко аж замилювався на гнівливу жінку, на виразні очі й вередливі вустонька, на червоні розпашілі щоки — де там рум'янам!

— Заходь, заходь, гостем будеш, саме на обід нагодився! — гукнув козакові у віконце. — А ти, Прісенько, налий ще горілки та холодцю всип.

Козак їв повагом і крадькома зиркав на надуту молоду господиню — ох і гарна полковничиха! Як пообідав, перейшов до діла. Приїхав віленський архімандрит отець Йосип і хоче бачити пана полковника. Дуже просив не гаятися з відвідинами, бо має розмову важливу і невідкладну.

— Оце зараз і побіжиш? — спитала Прися, тільки-но козак за поріг.

— Просить його преподобіє, треба йти. Це вельми цікавий чоловік, розумний, освічений, перейнятий справами українськими.

— Два місяці не бачив жінки й дитини — і дня вдома не всидиш! Господи! — заломила руки. — Нащо віддалася цьому навіженому! Хто мене тільки не сватав, люди багаті, посидющі, а я, дурна!..

Дорошенко притягнув до себе жінку, але вона вирвалася, блиснула темними й круглими від гніву й образи очима.

— Як підеш, то ночувати не вертайся! Ночуй у свого архімандрита, у Виговського — де хочеш!

— До тебе прийду на ніч, дурненька...

— Замкнуся, позачиняюся, ночуватимеш у хліву або в сажі з підсвинком!

Дорошенко вхопив шапку і гайда з хати. До вечора охолоне, а вночі буде така ніжна, як і сю ніч, або й ще лагідніша до свого козаченька, розсипле льняне волосся по його подушці, наспівуватиме тихенько у місячнім сяйві про того Петруся, що має біле личко й чорний вус.

Дорошенко простував чигиринською вулицею до монастирського подвір'я, щоб зустрітися з Йосипом Тукальським, настоятелем Ліщинського монастиря у Вільні. Познайомився з ним Дорошенко, як був у Вільні на тій горезвісній комісії.

Непростий чоловік Йосип Тукальський, говорить часом химерно, а думає, певно, ще складніше, але Дорошенко відчув, що то щирий поборник православ'я і політики Богданової. Видно таки стурбований чимось отець, що аж з Литви добрався сюди.

Пряжило серпневе сонце, люд поховався по садках, нечасті перехожі знімали тонку куряву над глибокою піщаною колією, вибитою возами, і вже під муром монастирським наздогнала полковника прилуцького молода ворожка, що невідомо звідки взялася й заступила полковникові дорогу.

— Давай погадаю, пане козаче. Гарний козак, ставний, доля твоя на твоїй долоні

написана, щасливою має бути. Позолоти ручку!

— Іншим разом, красуне, поспішаю.

— Куди тобі поспішати, козаче? До молодої жінки хіба що, так ти саме від неї вийшов.

Дорошенко засміявся і, зацікавлений правдивими словами ворожки, витягнув з гаманця золотий.

Молодиця уважно роздивилася лінії на полковницькій долоні, встромила чорні, не за літами мудрі, аж старечі, очі в молоді, променисті Дорошенкові.

— Великою людиною будеш, пане козаче, — найбільшою по всій Україні[4]. Багатий будеш — найбагатший на всю Україну. Щасливий і вдатний у бою. Житимеш довго, і ніяка хапа тебе не вхопить. І друзі коритимуться, і вороги. Жінка тебе любитиме, а ти її. Та попросиш на своє лихо допомоги в могутнього володаря — і відтоді почнуться твої муки...

— Це в кого ж — в царя, у хана чи в самого султана?

— Цього не скажу, бо не знаю. Але так буде. Матимеш шану від того володаря, але й гризоти неабиякі топитимуть тебе... Ось бачу тебе разом з ним... В'їжджаєте на конях до якогось пишного міста... За довжелезним мостом — кам'яний замок з численними вежами на високому острові...

— Зачекай, де це? Хотин? Ні... Збараж? Ні... Чи не Кам'янець?

— Напевно не можу назвати того міста. Але є воно. Стоїть і чекає на тебе, свого повелителя і завойовника. І ось ви з тим могутнім володарем в'їжджаєте через міську браму... І ти з жахом дивишся, як вояки твого нового приятеля скидають дзвони з православних соборів, на твоїх очах ведуть полон — наших земляків. Твій народ сахається тебе... полковники і друзі докоряють... Бачу тебе із спотвореним душевними муками обличчям... го-го-о... ти рвеш свою буйну чуприну, називаєш себе Іудою, що продав Христа за тридцять срібляників. Хоча хотів зробити якнайкраще.

— Тіпун тобі на язык, чортова баба, віщунка бісова! — Дорошенко висмикнув долоню з рук ворожки. — Іди геть, бо візьму нагая та й оперішу... Ач наговорила, хай тобі язык всохне!

— Не сердься, любий козаче. Звикла я правдиво віщувати людські долі, а не підмашувати за якийсь золотий. Як не подобається, можеш забрати його. На!

— Забирайся геть з тим золотим.

— Як не хочеш, то не слухай. Але мушу доказати, чесно відробити твого золотого. Довго ще переживатимеш... Зустрінесться на твоїм шляху інакший могутній володар, мо', ще й могутніший за твого попереднього приятеля, і відбере він багатство твоє і чин, дітей твоїх, і відцурається тебе кохана жінка, а старий приятель — зречеться... Та не журися тяжко, любий козаче. Не журися, не смутися. Закінчиш життя мирно. Обласкає тебе син нового володаря. Повернеться кохана жінка. Тихо скінчиш на чужині бурхливе життя своє, тільки дуже сумуватимеш за зруйнованою батьківщиною.

Уже другий тиждень минув, відколи прийшло до Чигирина козацьке військо з-під Умані, а день генеральної ради ще не визначено. Забарилися десь полковники Гоголь,

Півторакожуха, Ханенко, Гаркуша, не прибув з Москви полковник Тетеря, не чути нічого від Запорозького Коша.

Полтавського полковника Мартина Пушкаря із сотниками Брюховецький помістив у двох кімнатах вдови Тимоша Хмельницького, потіснивши її челядь. Ще не вивітрився з приміщення тонкий дух зілля і жіночих парфумів, і сотники потягували носами і позирали на стіни, за якими жили чорнявки-молдаванки.

Тільки Пушкар був незворушний.

Старий полковник, чистий перед людьми й богом, з козаками був справедливий, але й рішучий та грізний, якщо треба. І спокійно чекав, коли бог покличе до себе, а для слави божої віддав усі гроші, які дісталися йому в перші, вдалі роки війни, на будівництво Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві, де жила його родина.

І ось тепер терпляче чекав на козацьку раду, яка мала вирішити гетьманське наступництво. Твердо пам'ятав Пушкар волю старого гетьмана, смертельно хворого, що просив його бути радником при Юрасеві. І 'Пушкар таки виконає останню волю, буде при гетьманичі будь-що і боронитиме його, і підпиратиме на гетьманському столі, бо дав слово.

А може, рада вирішить настановити старого, заслуженого козака, бо до булави треба голови. Значить, у тім воля божа. Небагато їх лишилося, бойових сподвижників Богданових: він, та Богун, та хіба що Джеджелій.

Треба не спізнитися до обідні, бо перед тим має Пушкар оддати до гетьманської канцелярії зібраний у полкових містах і селах Полтавщини податок на утримання гетьмана і Війська. Дев'ять тисяч злотих — такий збір, он він лежить, спакований у мішок. Нелегко було зібрати ті гроші з кожного двору — по два злотих, а де і по одному, хто скільки дасть, а з удовиних дворів — і зовсім нічого, а було їх чи не дві третини після цієї спустошливої війни. Міщани давали неохоче, нарікали на довірених козаків, що дублять з них для Військової скарбниці і подимне — з кожного дому, і чопове — за куріння горілки, і цло — за привезений іноземний крам, а забули, певно, що за поляків брали з них і ланове за землю, і шос з кожного ремісника, і винне... Он санжарівці кричали, що пошлють депутацію до царя і їх звільнять від податків, як звільнив государ киян — аж на десять років. Але ж Київ і справді був мечем і вогнем звоєований, у руїнах і попелищах, а Санжари цвіли садками, як і двадцять років тому, а вперті міщани не хотіли знати, що їхні гроші підуть на Військо, яке їх же й боронитиме від чужоземців.

Пушкар гукнув сотника, велів узяти мішок з грішми і йти з ним до гетьманської канцелярії. Там на них чекав гетьманський підскарбій Ковалевський, якому і здав дев'ять тисяч злотих Пушкар за списком постатейно — все, що зібрали полтавці — і злогого собі не лишив.

— Ти і твоя старшина платню отримаєте в кінці року, під Різдво. Якби ж то усі полковники так, — зітхнув Ковалевський, — а то липне до їхніх рук багато, а скарбові перепадає трохи. Небіжчик-гетьман, пером йому земля, не міг добитися в тім правди від полковників.

— Ти ж знаєш, пане підскарбію, що Пушкар свого слова не ламає. Як обіцявся вірно служити Військові — так і служу. Як присягався його величності государеві православному вірою-правдою служити, так і тримаюся і служитиму довіку, наче самому господу. Ти мене і моє слово лицарське, козацьке знаєш.

Саме цієї миті до канцелярії увійшов писар Виговський, хотів пройти до своїх писарчуків, та, почувши Пушкаря, присів на лаві.

— Як ся маєте, пане полковнику, чи при доброму здоров'ї?

— Бог милує, пане писарю. Оце ми говоримо про скарб Військовий та непорядок у ньому.

— За нового гетьмана вже постараємося дати лад грошовим прибуткам Війська. Бо й жалування козаки котрий рік не бачать, і вже від того бунти і крамола. Я старому гетьманові не казав про це, жалів пана Богдана.

— А треба було казати, пане Іване, треба. Може, Хмельницький і дав би раду...

Виговський заплющив очі й похитав головою.

— Жалів я хворого гетьмана, боронив його від поганих звісток.

— Ти, подекують, і листи йому читав, як тобі бог на душу покладе, — прямодушно сказав Пушкар. — Не все вичитував, що писалося гетьманові.

— Про здоров'я і живот Хмельницького дбав, пане полковнику. Не всяка правда була йому на здоров'я. Он як почув про непослух козацький під Уманню, ухопив гетьмана грець... А не переказали б йому, й досі, може, правив би нами, царство йому небесне!

— То коли ж раду скличемо, пане підскарбій та пане писар? — перевів на інше Пушкар.

— Як з'їдуться посланці всіх полків і пан Тетеря з царськими статтями про права наші і вольності.

— А Кошу Запорозькому послали звістку про раду? Чомусь і досі їх немає.

— Не близький світ — та Січ. Аякже, сам спорядив посланця до запорожців. Як годиться, з листом. — Виговський підвів очі горі й, пригадуючи, прочитав напам'ять: — "Прошу, щоб ви, кінні й піші, панове кошовий суддя, осавула, панове курінні отамани і всі купно Коша Запорозького товариство до нас у Чигирин на раду козацьку прибували..."

Пушкар задоволено погладив вуса.

— Так, так, добре писано, пане Іване. Отож, скоро будуть і запорожці. Хіба ж далеко — три дні їхати. Бо без них і рада — не рада.

— Істинно говориш, пане Мартине, — підтакнув Виговський.

— Атож. І самого Хмельницького обирали на Січі. Із Запорозжя йшли у світ всі гетьмани українські, з Коша Низового Запорозького.

Пушкар вийшов надвір, а сотник повів коня до Військової скарбниці — вузької кам'яниці з широким металевим засувом і трьома замками на дверях. Біля входу стояла варта — шестеро сербів-найманців, які корилися одному Ковалевському. Підскарбій відімкнув замки, двома руками відсунув засув, і козак-полтавець зняв з луки мішок з

грішми, поніс усередину.

Пушкар сидів під розложистою древньою липою, сонечко гріло старі кості. Ні, без козаків-запорожців раді не бути. Приїдуть його приятелі кошовий Павло Гомон, курінні Яків Барабаш та Іван Сірко, вип'ють вони козацького напою, згадають минувшину, бої під Пилявою, Збаражем, Батогом, Білою Церквою... Полтавці й Запорозький Кіш живуть як брат із сестрою. Бувало раніш, прийдуть запорожці з наскоку на татарські улуси і, дивися, за тиждень-другий вони в Полтаві, пропивають здобич у полтавських шинках, обдаровують приятелів-полтавців кримськими сап'янцями, турецькими пістолями, частують волоськими горіхами і кавою. Весело!

А то візьмуть з собою козаків Полтавського полку — і Ворсклою, а тоді Дніпром, через пороги, які тільки запорожцям і підкоряються, гайнуть аж на Чорне море. Хвалити бога, домовився Хмель з султаном, і варта пропускає козаків-купців аж у Дарданелли, і ті статечно везуть у човнах полтавську шкіру, вовну, біле-пребіле полотно, олію, зерно і крупи, ікру та копчену рибу, міняють їх у турецьких портах на свинець, скло, вино, на турецьку зброю і кінську зброю, на барвисту тканину заморську — червоний, як кров, адамашк, малиновий, ніби ранкове сонце, атлас, блакитний, під колір весняного неба, оксамит... Гарно!

А як повертаються живі-здорові, несуть полковникові дарунки і полтавські козаки — за те, що відпустив на промисел, — і гості-запорожці за те, що брама міська завжди для них навстіж.

Люблять Пушкаря запорожці! І він їх — бо й сам колись гуляв на Низу і там узяв до рук полковницький пернач і держить його з честю.

Ось вони поспішають до нього, сам Яків Барабаш, приятель старинний, веде Кіш Запорозький. Хлопці — всі як один! Але що це — де поділося Чигиринське подвір'я?.. За спиною полтавські мури, під рукою Пушкаря... козаки не козаки — якісь гультаї, дейнеки, а зі степу на них суне татарська орда, зі спини чиїсь найманці-німці беруть у лещата полк Пушкаря, і вже Кіш Запорозький вертає назад, чує — несила, кидає полтавського полковника; зникає у куряві, збитій кінськими копитами, приятель Барабаш, і марно волає йому навздогін Пушкар... А козаки навколо полковника якимось дивно, ніби уві сні, поволі рухаються, не годні боронитися від татарських стріл, і Пушкареві здається, що вони геть усі п'яні. Один з тих гультаїв заносить шаблю над полковницькою головою... стинає її, але Пушкар і без голови живе: бігає серед козаків, намагається вишикувати п'яне військо й дати відсіч татарам і німцям, замість голови в нього гарбуз з прорізними вустами й очима, і, звичайно, хто ж послухається такого опудала? Пушкар озирається, бачить того гультая, що волочить його голову по землі, і хоче крикнути: "Стій, сучий сину, куди тягнеш?" Але безсилий гарбузовий язик запікся, і він мовчки дивиться десь збоку на свою зморшкувату, в рубцях потилицю, як волочать за сивого оселедця голову Мартина Пушкаря, і плаче гарячими слізьми з тієї наруги... А серед татар, сербів і німців на дебелим коні... писар Виговський, і йому несуть голову Пушкаря.

...Полковник побачив, що сидить на гетьманському подвір'ї живий-здоровий,

перехрестився, поторкав вуса — на місці, мацнув себе по голові. Надрімається ж отака потороча!

Нечиста сила десь бродить поруч і морочить християнську душу. Привиділося ж отаке — буцімто приятелі-запорожці покинули його при лихій годині! А писар Виговський до чого тут? Тьху у твою бісівську личину!

А приятелі Пушкаря нудилися без військового діла на дніпровському Низу — на своїй Січі — й не гадали, що старшині й полковникові в Чигирині ввижаються химери, які незабаром здійсняться...

Ловили собі рибу, їздили на села по хліб і крупи, ладнали козацькі чайки до нових походів, а по доброму літньому обіді спускалися до Чортомлика, лягали в затінку верб і осокорів і балакали про всяку всячину. За високим земляним валом весело виблискувала на сонці церква, виднілися стріхи довгих хат-курень, невелика річка Чортомлик сонно переганяла воду до Дніпра, схованого у плавнях. І тільки повіви вітру доносили до Січі запах, великої ріки, що манила до себе, обіцяла бентежні походи, ночівлі просто неба на землі, криваві пожежі в ногайських улусах і кримських фортецях.

Лежали долічерева на гарячому піску в самих штанях, смалили люльки, хвацько спльовували у воду. Хтось неголосно наспівував:

Та немає ліпше, та немає краще, як у нас на Україні,
що немає ляха, що немає жида, не буде зміни....

Двоє новоприйнятих січовиків ще не освоїлися, і це видно було з того, як вони кепкують один з одного, намагаються піднести себе в очах товариства, принизивши приятеля.

— Тю! — казав один, худий і жилавий. — Дурний ти... Мав ґрунти, худобу, татову хату, садок — і втік на Січ.

— А ти чого ув'язався за мною? По тобі найкраща дівка на селі побивається. Вона варта й хати, і ґрунтів. То на мене ніхто не дивився, і я дременув, — червоніючи, відказав пухкощокій парубок.

— Чи не від пана полкового осавула Курочки? Показав йому дулю й перелякався?

— Я б йому показав ще, де чорти козам роги правлять, якби не забрався той Курочка з села. Ач, який пан знайшовся!

Старі січовики почали прислухатися до розмови "синків".

— А чого йому треба було у вас, хлопці?

— Приїхав з десятима козаками і показав універсал пана гетьмана, за яким буцімто має володіти селом, землями, ставками, — захвилювався рожевощокій. — Хотів, щоб робили на нього панщизну двічі на тиждень, щоб рибу давали і мед. Та ми народ бувалий. Вчитали і того універсала й показали Курочці на поріг. Пан гетьман і словом не прохопився про нашу послухність Курочці.

— Мій батько наклав головою під Берестечком, щоб я тієї шляхти і близько не видів, а тепер його син має робити на старшину? Не діждуться!

— Старий Хмель не забув, хто йому допоміг Україну визволити, хіба з самими

реєстровими козаками впорався б? — докинув січовик Михайло Стринджа. — Правильно зробили, синки, що того Курочку потурили.

— Старий Хмель, царство йому небесне, недурний був. Старшина напосідала на нього, щоби роздавав їй села і містечка, то він декому й відписав якесь сільце, за послуги Військові, відчепіться, мовляв, бо знав, що на місці нового пана стрінуть гарячими пирогами, то він і губи обсмалить.

Таке мовив курінний отаман Яків Барабаш, нетерплячий, верткий, задом аж ямку у піску витовк, — не лежалося й не сиділося на місці.

— Еге ж, осавула Курочка обіцявся вернутися із сотнею козаків і порахуватися з грамотіями, — скривився парубок.

— А ти і злякався! — показав йому языка земляк.

— А ти?

— Я пішов на Низ, щоб ніхто вдома не гриз! Товариству сподобався жарт.

— Правильно вчинили, хлопці. Молодим нема чого сиднем сидіти. Світу побачити треба. А де ж, як не з козаками? — сказав курінний Барабаш. — До нас усякого люду прибилося. Один — від злиднів, другий — від ситого життя, третій — від лихої жінки.

Товариство засміялося.

— Від лихої жінки не тікають, а у плуга її впрягають. Що то за чоловік, що жінки боїться? Нам таких не треба!

— Ляси точимо — язики гостримо. Та не козацьке це діло. Он кримчак нас заждався, — дивлячись на дніпровські плавні, пробурчав Михайло Стринджа. — Був гетьманів наказ — рушати на Крим, щоб не з'єдналися бусурмани з поляками. Чого сидимо?

— А ти вже й ложку з видельцем за халяву сунув.

— Гетьмана і без нас оберуть. Нехитре діло — горлати на раді.

— Споконвіку водиться, що без січового товариства гетьмана не. наставляють. Потерпи ще трохи, Михайле. Ти ж знаєш, я сам такий, місця під собою не нагрію... — сказав Барабаш.

— Вам би у полках сидіти, — гнув своє Стринджа, — та в руки полковникам і гетьману зазирати, коли гроші за службу платитимуть.

— Хто там платить козакові? Не чували такого, хоча й служили вірою й правдою, — перевернувся на спину літній козак Марко Корсунець. — Кому платять у Війську, знаєш?

— Не знаю і не потребую того, бо своїми руками добуду собі й харч і одежину. Це ти в нас козак полковий, — відказав Стринджа.

— Був. Через те і пішов на Січ, що три роки платні не бачив. Живи собі як знаєш, бо хіба за старшиною нам стане грошей? Один генеральний писар Виговський отримує тисячу злотих на рік, та обозному Носачеві чотириста, та судді Лісницькому триста, а там ще бунчужний, булавний, хорунжий, писарі, полковники з полковою старшиною... Простому козакові ніц не лишається.

— Кажуть, по Переяславській раді прислав цар Військові тридцять тисяч злотих,

щоб кожному козакові роздати по півзолотого, і посланець хотів царську волю виконати власноручно, але гетьман забрав ті гроші в скарб.

— А колись обіцявся платити і рядовому козакові тридцять злотих.

— Добре чужі гроші рахуєте, пани-молодці, — почувся над козацькими головами спокійний голос.

— Батьку кошовий отамане! Сідай до товариства, викури люльку, попомони з нами.

Кошовий Павло Гомон опустився на пісок.

— Гарно лічите, дітки. Та забули, скільки то грошей укупі буде, як платити кожному козакові тридцять злотих. Ану хто у лічбі спритний, поскладай усе. Одних полковників на Україні двадцяттеро. А кожному Хмель обіцяв по двісті злотих. Сорок полкових осавулів, їм подай теж по двісті, двадцяттеро полкових хорунжих і писарів, їм по п'ятдесят злотих, триста сотників — по сто злотих, та козаків раєстрових біля шістдесяти тисяч. По тридцять злотих кожному. Скільки то вийде на купу?

— Добрий мільйон! — по паузі сказав рожевощокий парубок.

— Л то й два.

— Отож. А де гетьманові таких грошей взяти? На гетьманський двір — треба, на послів іноземних — треба. Приїхав якийсь волох чи семигородець — харчуй його ще й на дорогу видай. А своїх послів виряджати?

— От і виходить, що січовикам найліпше, — сказав Стринджа. — Не заглядаємо в руки старшині, живемо з власного промислу.

— Хвалити бога! — перехрестився кошовий. — І батькові Хмелю вічна пам'ять. Закріпив за Січчю землі від річки Синюхи по річку Орель і далі на схід сонця аж по Дон, а на полудень скільки в руках втримаємо — аж по очаківські улуси. Маємо всього вдосталь — і живності, й хліба.

Та колишній полковий козак Марко Корсунець не вгавав.

— Попустив старий гетьман і міста й села, замість потрусити гаманці в міщан і тяглих посполитих. Он деякі міста і від подимного звільнив... А козакові задарма неси службу. Хлопці нашого полку збиралися йти на Чигирин, побити і старшину і... самого гетьмана, а скарб Військовий розділити, та якось полковник Остап Гоголь утримав.

— Побори з міст і сіл треба віддавати в царську казну. А його величність і козакові тоді вділить, — подав голос курінний Барабаш.

— До царської казни — все одно, що на дно морське, — хмикнув хтось.

— Хмель колись пообіцяв послам царським, ще до Переяслава, побори з українних міст відсилати в казну.

— Та не спішив з цим. Пообіцяв, бо треба було на поляків царської помочі...

Від хвіртки-пролазу в землянім валу нечутною, лисячою ходою наблизився кремезний козак з пронизливими сірими очима на довгастому обличчі. Горбкуватий ніс з чутливими ніздрями втягнув димок від козацьких люльок.

— Спочиває славне лицарство? — спитав. — Дай-то, боже, і на той рік то же.

— Не жартуй, пане Іване. Вже мені кості ломить від цього лежання. Того літа хоч під Очаковим погуляли.

— Хто це, батьку? — пошепки спитав жилавий "синок" у такого ж молодого, але вже бувало сичовика Стринджи.

— Це, синку, отаман зміївського куреня Іван Сірко. Характерник, під кулі лізе, й хоча б одна влучила. Такого тільки срібна бере.

Сірко сів під шовковицею, витягнув кисет.

— Балакайте, братчики милі, а я послухаю.

— Ревнитель віри нашої, яких Господь не знав досі, — пошепки розповідав Стринджа новачкові. — Його сестру і братів татари полонили і побусурманили силоміць та продали десь аж в Аравію. Тепер він метиться поганим коноїдам і милості до них не знає.

— А що це в нього на шії?

— Знак від татарського аркана.

— Добре ви, братчики, балакаєте; та я інше на мислі маю... Кого на гетьмана гукатимемо? — озвався Сірко.

— Ще нас ніхто не просив, брате Іване, — відказав Барабаш. — І досі звістки не маємо з Чигирина.

— Без сичовиків гетьмана не поставлять. Не посміють. — Сірко добре натоптав тютюном люльку і запалив. — Усі гетьмани з Січі пішли — і Сагайдачний, і Дорошенко, і Тарас Трясило, і Бут, і Остряниця, і сам Хмель. Бо то основний звичай козацький. Обирати на гетьмана вселюдно, щоб від усіх полків козацтво було, а найперше від Коша Запорозького. Хто цей звичай зламає — тому недовго панувати.

— Щось там замишляє старшина, по-своєму хочуть зробити. Той писар Виговський силу має над старшиною, глядіть, повернуть на своє. Козаки-полтавці казали, що як Хмель заслаб, у гетьманській резиденції запанував генеральний писар... — сплюнув Яків Барабаш.

— Правдиво говориш, пане курінний, — подав голос Марко Корсунець. — Силу має Виговський, ще й на гетьмана оберуть, не доведи господи...

— Кого?! — одразу вигукнуло кільканадцятаро. — Каламарну душу? Що й шаблі козацької в руках не тримав? Не бути тому!

— То такий молодець, що й до Польщі поверне.

— Ая! Старшина стане шляхтичами, а нас пороблять холопами, як було за Корони. Православні церкви в оренди віддадуть.

— Нам до короля не з руки вертати. Він на козаків сильно дратується, бо залили ляшкам сала за шкуру. Тепер від нього добра не жди.

— Що це ви, дітки, балакаєте? — грізно блиснув очима Сірко. — Вже набулися під королівською милістю. Лоба — й то хрестили озираючись. Православний цар виказує нам свою милість, однієї віри з нами.

— Істинно говориш, пане Іване, — озвався козак, що допіру згадував короля. — Ми православного царя нічим не образили, і він нас не скривдить. Присягали ж йому на вірність.

— Ми народ вільний, нікому не підлеглий, один Господь бог над нами, — сказав

Сірко. — Дуже просив Хмель, щоб присягли січовики, ще й списки жалувальних царських грамот прислав на Січ для досконального видіння — що права наші не порушені. Тому й присягли. А я так мислю, що не за присягою служимо цареві, а з доброї волі нашої. Доки він приязнь свою нам виказує... А на гетьмана, так собі мислю, гукатимемо Івана Богуна — полковника вінницького, славного лицаря. На Січі його й на полковника ставили.

— Або Мартина Пушкаря — приятеля нашого, старого січовика. Вийшов пан Мартин цілий і з-під Корсуня, і з-під Берестечка, то судився йому довгий вік, — говорив до козаків свого куреня Яків Барабаш.

— Чого ж сидимо, пани січовики? Гайда на Чигирин! — вигукнув Стринджа. — Ставити любого нам гетьмана!

— На Чигирин, на Чигирин, — пролунали голоси.

— Нехай сюди Військо прибуває, — озвалися інші. — Он степ який за Січчю. Споконвіку гетьмана на Січі ставили. Такий звичай козацький, і не нам його рушити.

Тим часом до протилежного берега під'їхав молоденький козак. Другого коня вів на повідку. Видно, здалеку, запилужений, каптан вигорів на сонці.

— Гей, братці січовики, подайте перевозу!

— Хто такий? Не наш, — гомоніли січовики між собою, а прибульцю гукнули: — Як справжній козак, то переплинеш. Чортмлик не Дніпро.

— Листа везу! З Чигирина, від пана генерального писаря!

— Листа, кажеш? Тоді перевеземо, щоб папір не розкис.

Михайло Стринджа пішов до човна, відштовхнув його, скочив у човен і за хвилину був на протилежному березі.

— Хто такий? — спитав приїжджого кошовий Павло Гомон.

— Козак чигиринського полку. Його милість пан генеральний писар...

— То для тебе "його милість", а для нас просто писар. Довго писав пан Виговський, трясця його матері!

— Я вже другий тиждень як з Чигирина. Заслаб у дорозі. Лихоманка трусила, — нишпорячи очима, уникаючи пронизливого 'Сіркового погляду, казав посланець. — Добрі люди підібрали в дорозі і виходили. Тільки звівся на ноги — й одразу ж сюди.

— А чи не з молодницею на перині тебе трясло? — спитав Корсунець, і всі зареготали.

Чигиринець зашарівся, щось пробелькотів, і січовики сприйняли це як сором'язливість юнацьку.

— То сідай з нами або йди до першого-ліпшого куреня і скажи кашовару, щоб нагодував. А ми вже прочитаємо листа твого пана Виговського.

Звістка про лист з Чигирина миттю облетіла Січ. Від брами, з пролазів прибувало на берег козаків. Хто лежав — звівся на ноги.

Кошовий Гомон зірвав печатку, розгорнув листа, прочитав товариству.

— Просить нас до Чигирина прибувати! Ач який ловкий!

— То хіба так просять? То наказують, — вигукнув Стринджа. — Каламарник наказує

нам, січовикам!

— Нікуди не підемо! Нехай сам прибуває сюди з Військом. Січ — матір козацька. А матері не годиться йти з поклоном до дітей.

— А чому це в Чигирині має бути генеральна рада? — спитав Сірко. — Як по правді, не по-нашому і не по-їхньому, старшинському, коли не хочуть їхати на Січ, хай буде рада генеральна посередині, на річці Солонині під Лубнами.

— Згода згода!

— Товариство, дозвольте і мені сказати, — виступив наперед Марко Корсунець. — Я так гадаю, що ліпшого місця, аніж у Києві.

— Ого! Куди занесло. Це ще стільки ж, як від Чигирина до Січі

— У Києві блюстителю митрополичого престолу, і з його благословення буде обрано нового гетьмана України.

— Лазар Баранович може й на Січ прогулятися. Ніколи не бував у нас.

— Напишемо листа його преосвященству, мовляв, хочемо освятити нашу бідну церкву Покрову Січову митрополичим благословінням. Хочемо, щоб молебень справив у ній і залишив по собі пам'ять вічну на Січі!

— Не підемо з Січі ні в Київ, ні в Лубни! Не дамо ламати козацького звичаю. Гетьман має бути тут! — кричала більшість.

— Раду! Скликаємо козацьку раду! — шумів Яків Барабаш. — Негайно!

— Схаменися, пане Яків, — статечно мовив кошовий. — Вже сонце ховається. Скоро ніч.

— А ми запалимо смолоскипи. Нам ніч не страшна. Ми з ніччю дружимо, пане кошовий!

— Завтра, дітки, завтра вранці скличемо раду, — заспокоював козаків Павло Гомон. — Ще й з ловів не повернулося багато.

Рано вдарили дзвони на дзвіниці церкви січової, загупали довбиші в обтягнуті волячою шкірою котли, січовий хорунжий устроїв посеред майдану проти церкви хрещату хоругву кошову, поволі з куренів повиходило товариство, лицарство січове, зайняли весь майдан, оточили невелику дерев'яну церкву з трьома біленькими банями. Вбрання козацьке — пістряве, картате: між сірими з простого сукна свитками мелькають і червоні дорогошатні жупани, оксамитові кунтуші, турецькі куртки й московські каптани, гарячіші — просто в полотняних сорочках, вишитих шовком чи золотою ниткою, усі при зброї — польських кинджалах, татарських ятаганах, французьких пістолях, все це почеплено або просто засунуто за широкі пояси всіх кольорів веселки. Чорні, як гадюки, русі, як нечесаний льон, і біляві, як сніпки соломи, різномасті оселедці, подекуди зі сріблом сивини, закладені за вуха, підголені в кружок чуприни старанно зачесані. Дванадцять куренів: зміївський, іркліївський, ічнянський, животовський, лисянський, галицький, канівський та інші за командою курінних шикувалися колом, великим обручем охоплювали майдан з церквою, ставали так, щоб кожен міг все бачити, при потребі крикнути свою думку, — всі п'ять тисяч козаків січових. Отамани ще підходили до хат-куренів, зазирали в кватирки, чи не лишилося

всередині якогось козака, п'яного чи послуного.

На середину кола поважно вийшов кошовий Павло Гомон, за ним старшина січова: суддя, осавула, писар, старі козаки — колишні кошові й курінні, — священник з учнями січової школи, двадцятьма хлопчиками-сиротами, котрих підібрали козаки в степах українських.

Кошовий із знаками влади — перначем і клейнодами став під хоругвою, вклонився тричі на всі боки товариству, попрохав слова й уваги.

Після короткого слова Гомона з-за його спини вийшов тутешній писар, зачитав козакам епістолію Виговського, і почалася січова рада. Кошовий питав козацької думки, чи йти товариству до Чигирина, щоб обирати гетьмана, і від себе порадив йти-таки, заради загального добра України. Його підтримав Іван Сірко, але більшість козаків пристала на думку Якова Барабаша і Михайла Стринджи — запросити Військо на Січ, і саме тут, на Низу, обрати нового гетьмана. Так повелося за звичаєм козацьким, не вони перші, не вони й останні.

За кошового й Сірка кричало небагато козаків, за Барабаша й Стринджу ревнули так, що відлунило в церковних дзвонах.

Гукнули на середину посланця-чигиринця, веліли йому переказати козацьку волю, а тоді вирішили ще й листа написати. Винесли стіл і каламар, писар витягнув з-за пояса перо, і під схвальні вигуки товариства Павло Гомон повторив волю козацької більшості, а писар виклав її на папері.

Простягнув перо кошовому, і той розгонисто підписав: "Павло Гомон, отаман кошовий Війська Низового Запорозького зо всім старшим і меншим товариством". Приклав до паперу печатку. Хоча якби пильно вдивитися в обличчя кошового, можна було б зауважити на ньому невдоволення. Не такою була його думка. Треба, ой треба поспішити до Чигирина, бо бути біді. Але ж козаки не воліють!

І ніби стверджуючи побоювання кошового, Михайло Стринджа звертаючись до посланця, вигукнув з козацького кола:

— Перекажи старшині генеральній, що як поставлять без нас гетьмана, підемо війною проти нього, скинемо і наставимо свого, якого схочемо!

А Яків Барабаш додав стиха, щоб тільки свої чули:

— А ще битимемо чолом його царській величності, аби допоміг нам проти свавільників чигиринських.

Щоб не трусила посланця лихоманка на зворотному шляху, "підпрягли" до нього двох козаків. Так надійніше.

Розбрелися січовики по своїх куренях, і потяглися довгі дні без діла, дні чекання нової звістки з Чигирина.

Генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський сидів у гетьманській канцелярії і неголосно, коротко давав розпорядження писарям; всього мав під рукою їх дванадцятро і завів між ними добре правило: щодня шістьом з'являтися на службу, незалежно від того, є робота чи немає. Щоб не бігати потім по домівках і не кликати, якщо виникне якась okazія і потреба в письмі.

Усе в гетьманській канцелярії було своїм Виговському — від довгого столу з каламарями до ікон на покуті. Тут він чувся ліпше, ніж у власній хаті. Тут під його наглядом писалися епістолії в усі кінці світу після таємних нарад з Хмельницьким, тут творилася дипломатія і політика Війська, і Виговський пам'ятав кожний лист, коли і за яких обставин той писався, його пам'ять надійно служила гетьманові. Часом Виговський навіть підказував Хмелю, що писати, але робив це обережно, зваживши на гетьманів настрій і можливі наслідки, якщо підказка викличе чиєсь невдоволення. З-під руки Виговського йшли листи до Москви, Кракова, Швеції, Волощини, Пруссії, Семигородщини, Туреччини, до Криму, на Запорожжя, до Путивля й Кам'янця, на Сіверщину, до Слуцька й Пінська, Вільна й Львова.

А ще більше листів привозили сюди посланці з Польщі, Московської Русі, Скандинавії, Франції, з Карпат і Балканів, з Причорномор'я й Дону. Виговський заслужив від гетьмана право розпечатувати ті послання, а потім найважливіше зачитувати в гетьманській світлиці. І був генеральний писар свідком і співучасником тонкої гетьманової гри з іншими державцями, перейнявся нею й упевнився, що до останку збагнув-таки правила тієї гри і зможе вести її власноручно.

Так, на часі — його гетьманування. Зараз, — поки в руках усі нитки українського механізму, — або ніколи. Тільки він один зможе вміло провести державний човен через усі пороги, бо наслідував Богданову мудрість і обережність.

Оті славні вояки— Богун, Пушкар, Нечай, Джеджелій і хто там іще — своїми шаблями годні ввергнути Україну хіба що в крामолу і руїну.

І якщо хтось із них цього не розуміє й пхатиметься до гетьманського столу, Виговський мусить перепинити йому шлях і зробити це ще до генеральної ради, — все передбачити, все продумати й зважити, кожному вказати його місце. Саме Іван Виговський — обранець божий, бо нікому так не довіряв Хмель, як йому, й несамохіть готував генерального писаря на своє місце.

А бажання бачити там Юрася — то так, наостанку, передсмертне, коли страх затьмарює розум і людина не знає, що творить. Бо хочеться їй продовжити себе бодай у дітях. Бідний хлопець і насправжки думає, що годен тримати гетьманську булаву. Чого він вартий без порадників, призначених Хмелем — без нього, Виговського, без Грицька Лісницького, без Тимофія Носача і навіть без рубача Мартина Пушкаря? Але ж Юрасю не скажеш цього в обличчя.

Старий гетьман почув був (хто це йому все переказував — чи не Брюховецький часом?), що генеральний писар покепкував з молодого Хмельниченка в старшинському колі, й наказав закувати свого старого приятеля в кайдани і розіп'яти на землі. Добре, що хоч поклали його на задньому дворі, й полковники та сотники не бачили того страму — сама лише челядь, але на неї Виговський плює і розітре. А тяжкий був день, осоружний, земля холодна, сира, думав, що пропече та сирість йому все нутро, та надвечір Хмель змилювався — наказав привести перед свої очі.

"Що, пане писар, на булаву мою важиш?"

"Ясновельможний гетьмане, хіба могло прийти в голову таке твоєму вірному слугі?"

— розкутий Виговський відчув страшенну втому, слабкість у тілі й опустився на коліна, сльози потекли з очей. — Обмовили мене заздрі люди, посварити хотіли з тобою... Клянуся Господом богом і всіма святими".

Хмель, що вже й з ліжка майже не вставав, задихаючись, гукнув Брюховецького і звелів принести меду та два келишки. Випили, помирилися, Виговський божився й клявся у вірності, а Хмель журливо дивився на полум'я свічок і зітхав: молодий Юрась, ой який молодий та зелений. Відчував-таки гетьман, що булава не по синові.

Крутого норову був старий, але відхідливий і жалісливий. Не пошкодував колись давно і коня, як побачив Виговського серед татарського полону. Пов'язаний валявся в байраку під Жовтими Водами, а Хмель, походжаючи серед полонених ляхів, упізнав українського шляхтича, писаря при польському комісарі, і викупив його в татарина.

Дякував Хмелеві за це не раз, але й ненавидів його, коли гетьман казав: "Не забувайся, пане писар. Я тебе з гноїща витяг і межі людей посадив. Де б ти був тепер із своїм комісаром?"

Виговський покинув канцеляристів. Треба навідатися до гетьманича, Юрась щойно повернувся з полювання — розморений спекою, невиспаний, з малою здобиччю: підстрелив одну лисицю. Стояв на ганку, дивився, як собака грається з кісткою.

— Добрий день, пане Юрцю. З пухом вашу милість. Гарну лисичку вполювали. Чи не забилися десь, чи не впали ненароком з коня?

— Чого це я маю падати з коня? Козак я чи хто?

— То слава богу. Пройдемо в прохолодні покої. — Виговський запросив його до господи, щоб ніхто не чув їхньої бесіди.

— Не за горами вже рада козацька, пане гетьмане.

Юрась здригнувся.

— Чи оберуть мене козаки, дядьку Іване... пане генеральний писарю? Тато казав, щоб я радився з вами.

— Ой, непросте це діло, синку. Непросте. Подейкують, не слухалися тебе козаки в поході.

— Якби ж то рядові, а то й старшина дивилася вовком. Якби не дядько Богун, скинули б мене, їй-богу, — довірливо сказав Юрась. — Порадьте, пане генеральний писарю, як мені поведися на раді.

Виговський помовчав, покрутив вуса, замислився:

— Є такий звичай серед козаків. Гетьман дякує за честь, кладе на землю шапку, на неї булаву і просить раду обрати достойнішого.

— Але я не хочу зрікатися! — вигукнув Юрась.

Виговський зиркнув на нього поглядом, від якого Хмельниченкові стало не по собі. Недобрий це чоловік — писар Виговський.

Виговський помітив, що налякав юнака.

— Це для годиться треба відмовлятися, пане Юрцю. Про людське око. Козаки люблять, коли здаються на їхню милість. І навіть коли гукнуть тебе на гетьмана — знову відмовляйся.

— Нащо?

— Покажи свою малість, свою нехіть до влади. Козаки це люблять. Як будеш відмовлятися, оберуть знову. Істинно мовлю, повір старому писареві.

— Кажуть, дядьку Іване, ви писарювали аж за гетьмана Остряниці? — зацікавився Юрась.

— Було, було. — І щоб Юрась не спитав ще й про польського комісара, якого круль настановив на місце Остряниці, перевів на інше: — А тобі, синку, вчитися треба. Он твій батько скінчив колегіум у Львові, і та наука стала йому в пригоді.

— Як же це: і гетьманувати, і вчитися?

— Щось придумаємо. Сидітимеш на двох лавах одразу. Так ти зрозумів мене, як поведися на раді?

— Так, дядьку Іване. Відмовлятися від булави, кланятися на всі боки й просити обрати достойнішого. Двічі чи тричі відмовлятися?

— Тричі за козацьким звичаєм. І я покладу на землю свій срібний каламар і писарський клейнод і прохатиму й мене звільнити від писарювання.

— І мене й вас оберуть знову? — веселим голосом спитав Юрась. І зовсім непоганий цей дядько Виговський. То так спершу здалося, що недобрий. Недарма ж батько оголосив його одним з опікунів-радників...

— Істинно кажу — оберуть, — перехрестився писар. А про себе подумав: сподівайся. Не купити ума, як нема. Відправляю тебе до Київського колегіуму, і вчитимеш там латини.

Виговський походжав подвір'ям, вимірював його кроками, але так, щоб ніхто не помітив цього. Саме тут має бути генеральна рада. І нібито просторе подвір'я, але вільного місця не так уже й багато. Великий гетьманський будинок, чималенька стайня на дванадцят� коней, канцелярія, військова скарбниця, на задньому дворі — корівник, вівчарня, саж, курник, льох, садок. Два морги землі займає гетьманський двір, а вільного місця не буде і півморга. І якщо з'їдуться козаки з усіх полків, хай по сто чоловік, та ще й генеральна і полкова старшина, чигиринський полк, прилуцький, вінницький, що прибули з-під Умані й чекають у Чигирині, то збереться народу тисяч п'ять з лишком. На подвір'ї ж розміститься чоловік триста, від сили — п'ятсот. Решта опиниться за брамою на вузькій вулиці, бачитиме і чутиме, що відбувається на раді здалеку, і не впливатиме на хід подій так, як оті, що розмістяться біля гетьманського столу.

Оці триста-п'ятсот чоловік і мають бути його, Виговського, люди. Мусять потрапити сюди першими.

Це добре, що подвір'я невелике, тільки б не припхалися сюди запорожці із Січі, які зіпсують всю справу, бо напевно гукатимуть на гетьманський стіл свого приятеля — полковника полтавського.

Подвір'я перетнув Богун. Виговський підійшов до нього, привітався, побажав здоров'я славному полковникові, узяв під руку, запросив до канцелярії. Наказав писарям йти по домівках. Лишилися удвох за довгим столом Сиділи навпроти.

— Наварили ми з Хмелем пива, — зітхнув Богун. — Та бог прибрав нашого броваря. Тепер нам з тобою розливати те пиво, пане писарю.

— Хмільне воно, пане полковнику. Оце й хочу з тобою порадитися — як жити далі. Ти багато земель пройшов з козаками, знаєш, по чім фунт лиха, та й мене сподобив бог при гетьманові бути невідступно, діла його бачити. А тепер, коли мене призначено радником при молодому гетьманичі, голова пухне від дум, ночей не сплю. Зслаб я від тих мислей тяжких, усе молю бога заступитися за Україну, послати їй мудрого державця, щоб як Хмель, не допустив супостатів на землю нашу.

— Нема-серед нас такої голови, як Богданова. Ой, нема, паре писарю! Чи ж Юрасеві тримати в покорі міста українські, полки козацькі? Бідний той город, де князь молод!

— А ми, старші люди, нащо? Підпирати будемо гетьманича, радити купно, бог і змилостивиться. Правда твоя, ні роками, ні розумом не вийшов Юрась. Заслуженого б чоловіка... Тобі, пане Іване, булаву треба брати.

Богун гірко посміхнувся. Заперечливо хитнув головою.

— Моє місце полковницьке, сам знаєш. Не по мені оця канцелярія, — провів рукою по столу, змахнувши на долівку срібний каламар генерального писаря з трьома різнокольоровими чорнильничками. — Вибачай, пане писарю, не хотів.

Богун підняв з долівки каламар, дзенькнув срібною накришкою.

Виговський з полегкістю зітхнув. Чув серцем, що Богун не перейде йому дороги.

— Гетьман України має бути рівний цареві і султанові — наймогутнішим державцям світу. І не кланятися нікому... тільки своїм козакам. Чи так мовлю, пане полковнику, чи згоден зі мною?

— Згода, пане писарю. І Хмель про це дбав, вічна йому пам'ять.

— А що немає серед нас голови, подібної до Хмельницького — хтозна... Бог тому судія. Один Господь. Пішов від нас батько козацький, та лишилися ми, його старші діти, навчені й биті. Наразі комусь із нас і заступити його.

Богун уважно подивився на Виговського, і той не сховав погляду, бо знав, що з Богуном не граються в схованку. Щира його душа прагне щирості від інших. Нічого не сказав на те полковник, але Виговський зрозумів, що Богун не кричатиме на раді проти генерального писаря. Чи шанує-таки його мудрість, чи справді не бачить, хто б міг заступити Богдана, і тому хай спробує Виговський.

І зайшла між ними щира бесіда.

— Поки під царем ходимо, то й триматися його слід. Але... Був я в Москві у тім посольськiм приказі, та й на послів царських надивився тут, на Вкраїні, — не подобаються мені його начальні люди, — сказав Богун. — Може, царська величність і ласкавий до нас, як і ратний посполитий люд, з яким ми по Переяславській раді знаменито били крулівських підніжків — од Смоленська до Львова, але бояри до нас недобрі і таки намовлять государя.... Дай боже, щоб мої слова не справились.

— Тут треба так повестися, пане Іване. — Виговський підвівся і заходив канцелярією, часом поглядаючи у вікна. — Верховну владу царя визнати, але... Тільки

по тому, як привезе пан Тетеря з Москви потвердження Богданових статей.

— Бо була вже наука. У Переяславі Хмель захотів, аби й Бутурлін присягнув за царя, що той вільностей козацьких не порушить і Військо Запорозьке королю польському не віддасть. Пригадуєш, пане писарю?

— Хіба таке забувається, пане Іване...

— Та боярин затявся. Мовляв, у Московському царстві такого не заведено, самодержець нікому не присягає. І по тому чекали ми' підтвердження наших прав усю зиму, аж поки привезли посли жалувані царські грамоти.

— А ще послати цареві Олексію Михайловичу епістолію з такими вимогами: щоб не приймав ніяких посланців і листів з України, окрім гетьманових, бо є в нас люди, що пишуть у посольський приказ поза гетьманом. Щоб ніяких воевод не слали на Україну. У Києві Андрій Бутурлін хай уже сидить. Але більше нам не треба.

— Чув я, пане писарю, що царські бояри намовляють його величність прибрати до своїх рук скарб Війська Запорозького. Щоб збирали гроші по містах і селах воеводи царські. Не бути цьому!

— Не бути, пане Іване. Я вже постараюсь. — Виговський перехрестився, випростався навпроти Богуна, брязнувши шаблею при боці, і, розщіпаючи і защіпаючи гаплики на довгополому кунтуші, якого не скидав і в спеку, повів: — Ніяких військ чужоземних державців щоб на Україні не було. Якщо й покличемо на допомогу військо московське, бути йому під гетьманською рукою.

— Гетьманові приймати послів — яких схоче, — вів далі Виговський, — а царя можна й повідомляти. Коли ж його величність домовлятиметься з поляками чи турками, від гетьмана там мають бути повноправні посланці. Не такі, як у Вільні.

— Амінь! — пристукнув Богун чоботом.

— Ще не все, пане полковнику. Як гетьман когось з козаків нагородить маєтністю за вірну службу — селом чи містечком, млинком яким чи правом курити горілку безмитно — царська величність має те потвердити. Гетьман Війська Запорозького має бути до скону при булаві, а вже по його смерті най козаки обирають нового. У Чигирині альбо в Переяславі чи Києві має бути закладено монетний двір, де битимуть монету з гетьманською парсуною. Це воля небіжчика Хмельницького.

— Знаю, пане писарю.

— А як царська величність не пристане на вимоги наші, не бачити йому козацького війська під своєю рукою. Знайдемо іншого державця.

— Кого ж саме, пане писарю?

Виговський помовчав, вагаючись, чи не багато сказав навіть Богуніві?

— Того, хто прихильний буде до Війська Запорозького і до прав його стародавніх і новітніх. Он колишній володар наш — благає повернутися під опіку Речі Посполитої.

— Не бути тому, пане писарю, — твердо сказав Богун.

— Не бути — то й не бути... На все воля божа... І султан турецький не проти, щоб ми йому служили. І король свейський...

Тихо ступив до канцелярії (і двері не рипнули) Іван Брюховецький. Але Виговський

вчасно помітив його і замовк.

— Перепрошую дуже, може, нездало зайшов? Але пана генерального писаря хоче бачити пан Беньовський. Чекає на пана писаря в гетьманському садочку.

Богун підвівся і подався до виходу. Виговський почекав, коли зачиняться за ним двері, уважно оглянув покірливо схиленого Брюховецького. Цього чоловіка гріх обминути і не використати.

— Зайшов би до мене увечері. Випили б трохи 'вина. Угорське маю, старе і солодке. Знаю, любиш винце. То заходь сьогодні ж.

— Буду, пане писарю, якщо твоя ласка.

Беньовський сидів у холодочку, ледаче жував яблука, які цей рік уродили рясно. Надкусив одне — кинув, потягнувся до сусідньої яблуньки, зірвав червонобоке. Побачив писаря, галантно уклонився, шапкою змів порошок з ослона, запропонував місце. Після загальноприйнятих шанобливих слів Беньовський вміло повернув розмову на справи своєї королівської місії.

— А кого козаки хочуть на гетьмана, пан генеральний писар напевно вже знає? Перепрошую, що не вперше питаюся у вашої милості.

— Кого гукнуть на раді, той і буде, пане Беньовський.

— Не кажіть такого старому Станіславові. Мені не двадцять рочків. Пан Виговський тримає в своїх руках усю старшину козацьку, і бути гетьманом тому, кого схоче пан генеральний писар.

— Помиляєтесь, пане после, Виговський тільки писар колишнього гетьмана.

— Та його права рука за життя. А нині вихователь молодого наступника українського державця.

— На все воля божя, пане после.

— І людська воля. То найп'єнкіша сила, що крутить коліщатка історії.

— Божою рукою скерована, пане после.

— Так, так.

Обоє перехрестилися по-своєму.

— Чули ми, пане Виговський, що серед старшини козацької сіється невдоволення Москвою і дехто не проти повернутися в лоно ясновельможного круля...

— Якби ж то ясновельможний і зацне панство були поступливіші свого часу, поки військо не присягнуло цареві на вірність.

— Але те все можна залагодити, пане генеральний писарю. То в руках матки боскої і наших з вами — повернутися до гарних старих часів, коли поляки й українці разом відбивали напади невірних, — палко заговорив Беньовський і стишив голос, поглядаючи крізь дерева, чи не йде хтось до гетьманського саду. — Чи не забула ваша моць про Хотин? Наші батьки билися пліч-о-пліч!

— На жаль, часи змінилися, пане Беньовський. На жаль. Хоча ніхто не годен поклястися, що вони не повернуть на старе. Все в руках божих.

— І в наших з вами, пане писарю. Круль згодиться на будь-які козацькі умови, аби повернулися... Майбутній український гетьман сидітиме в сенаті нарівні з великим

коронним гетьманом Жечі Посполитої. Православний митрополит на сеймах матиме голос нарівні з арцибіскупом варшавським і краківським. Грецька релігія вільно уживатиметься по всіх містах і селах в Україні, Литві й Короні так далеко, як сягає мова народу вашого.

— Унія має бути скасована в Короні, — вставив Виговський. — Ця богопротивна ересь спричинилася до кровопролиття серед українців.

— Пан Виговський має рацію. Гадаю, що круль погодиться і на це. Не можу говорити за його милість, але мислю, що він пристане на давнє бажання української шляхти, аби уряди в Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах, як колись за світлої пам'яті Стефана Баторія, належали тільки шляхтичам грецького обряду.

— Ого! Пан посол носить у голові цілий трактат польсько-української угоди. Чи не зарано?

— Пан генеральний писар, ми чули, замолоду практикував у воєводському суді. То добре знає, що всяка угода складається заздалегідь. Крулевський слуга не єдиний автор цього проекту. Другий — тут у Чигирині, козацький полковник, людина розуму визначного, освічена. бувала.

"Хто це може бути? — подумав Виговський, але не запитав, знав, що Бен'ювський відповість ухильно. — Чи не Юрій Немирич? Звичайно, хто ж як не він! Дограється, докричиться колись полковник..."

— Той чоловік, — вів далі Бен'ювський, — не плескатиме казна-що. Пан писар його добре знає. Для нього маєстат України понад усе. Ми разом обміркували майбутній пакт між крулем і Військом Запорозьким.

"Напевно, Немирич. Той у думках завжди літав високо, та часто падав і боляче забивався. Блудив ересями, родом з Литви, а вчився у Голландії чи Бельгії, писав там богословські й філософські трактати, носило його по всій Європі, аж поки прийняв православ'я і пристав до Хмельницького зі своєю військовою ватагою, яку гетьман утвердив як полк. Треба сказати Немиричу, щоб тримав язика за зубами. Хоча у тім трактаті є дещо варте уваги..."

— Навряд чи військова рада слухатиме вас прихильно, пане после. Ще в пам'яті козацькій і Берестечко й Буша. Проте, коли ваша мосць писатиме своєму ясновельможному панові, дуже прошу нагадати, що генеральний писар Війська був і лишається слугою його милості.

Так відписував у листах до короля гетьман Богдан Хмельницький, такої манери годиться дотримувати і йому, Іванові Виговському.

Бен'ювський совався на ослоні, крадькома зиркав на сивіючу писареву чуприну, думав напружено, чи запропонувати Виговському гроші, але так і не наважився. Ні, це не той чоловік, якого купиш за черес із золотими. То для нього — пшик, бо, схоже, заміряється на більше.

З Брюховецьким у Виговського була коротка розмова. Підпоївши трохи Богданового джуру солодким угорським, писар сказав:

— Чи смакує тобі, пане гетьманський підскарбію, моє вино?

Брюховецький вибалушив очі на писаря, провів великим пальцем під носом.

— Щось той... пане писарю. І пили нібито небагато, а таке балакаєш... Який я підскарбій? Пан Ковалевський живий ще, дай боже йому і взавтра здоровля.

— Як оберуть мене козаки на гетьмана, станеш за господаря в гетьманській резиденції. Пан Ковалевський старий уже, а ти молодший і ловкіший.

— Коли не жартуєш, пане писарю... то я не проти того.

— Але для цього треба, щоб козаки-чигиринці перші гукнули мене на раді. Ти маєш приятелів серед них. Сотник Груша твій друзяка, правду кажу?

— Так, пане писарю.

— Так от зроби, щоб його сотня зайняла гетьманський двір у день виборів. Ну, а напередодні підмогорич козаків, скажи, що то Виговський поїть, бо шанує їх дуже, а як стане гетьманом, наділить її млинами і ставками, поташними і броварнями — хто чого схоче.

— Це можна, — розтягнув рота до вух Брюховецький. — Це ми зробимо, пане писарю.

— Ось нате вам, хлопці, гроші на випивку. Погуляйте в корчмі, щоб три дні по тому квасу хотілося. Не журись, пане гетьманський підскарбію! — по-приятельськи тицьнув Брюховецького в тугий живіт.

Той хихикнув і сховав у кишеню широких штанів грубенський гаман з рук писаря.

Другого вечора зібралися у генерального обозного Тимофія Носача троє: господар, генеральний суддя Григорій Лісницький та Іван Виговський.

Носач наливав приятелям пива в кухлі, припрошував до солоної риби. Неквапно перекидалися жартами і примовками, тілистий Грицько Лісницький дудлив пиво, як воду, Виговський пив потроху, а Носач швидко сп'янів. Але до головної розмови не бралися — ще рано, не випито й корчаги пива.

Але коли Лісницький почав проливати пиво на сорочку і трохи плутати язиком, сп'янілий, та не запаморочений Тимофій Носач відсунув кухоль набік і, встроївши зизуваті очі під сивим дашком брів у обох гостей одночасно, мовив нарешті:

— Друзі-приягелі, панове старшини, а вже час і нам подумати, що на раді козацькій говорити. Небіжчик-гетьман саме нам доручив свого сина.

Виговський підібрався, витер долонею вуса.

— Дозволь мені мовити, пане Тимофію. З огляду на неповнолітнього Юрася треба помислити, порадитися отут, кого з нас трьох на гетьмана пропонувати. Я думаю, тобі, пане Тимофію, булаву брати. Що на те скажеш? Ти чоловік поважний, удатний, старий козак, поля знаєш.

Носач вихилив своє пиво, роздер навіл задимленого ляща, смоктав рибу, перемелюючи міцними зубами кістки, спльовував їх на стіл.

— Моє діло, щоб військо було нагодоване, взуте і споряджене. Мені клопоту і так вистає. А булава — то не мій ужиток.

Настала мовчанка. Виговський і Лісницький не дивилися один на одного, втупили очі в рота Носачеві, з якого вилітали рештки ляща. А коли Виговський повернув-таки

голову до генерального судді, побачив, як у того палають від нетерплячки очі. І Лісницький перший не витримав, заїкаючись чи то від хвилювання чи від надмірно випитого пива хрипло кинув:

— То нехай я-як пан обозний не хоче, я-я вже буду... за гетьмана. Спробую взяти булаву.

— Пан суддя каже: спробую... Певно, не уявляє, скільки то мороки і недоспаних ночей. Тут переконаним треба бути в обраності своїй Господом нашим, — мовив Виговський і побожно закотив очі.

А підпилий Носач згадав зараз трьох козаків під Уманню, яких засудив Лісницький на смерть. І провина їхня була незначна: трохи побили якихось міщан уманських, відібрали у них десяток-другий талярів, а ті поскаржилися Лісницькому. Хоча за законом козацьким грабіж одновірців засуджувався каранням на горло, але хто дотримував того закону в ці роки? Ще два-три літа тому ніхто б з начальників козацьких і не зауважив тієї міщанської супліки, але Грицько Лісницький, віднедавна наказний генеральний суддя, ревно виконував свої обов'язки. А серед тих трьох, загублених катом-татарином, один залицявся до Носачевої доньки в Чигирині, і суворий батько в душі приязнував молодому шибайголові, гадав, що буде з того добрий козак, сотник, а може, й полковник. Козаки глухо гомоніли поміж себе, що як був Лісницький миргородським полковником, то розумів козака, а як став суддею, шалена муха вкусила за вухо.

І, дивлячись на гладку, вдоволену пику Лісницького, смачно сказав:

— Ні, пане Грицю, душогубів козаки не шанують. Лісницький потемнів, смикнувся на лаві, зрозумів, про що йдеться.

— На те я й призначений був Хмелем, щоб за законом нашим пильнувати. Від звичаїв і закону козацького я не відступав, пане Тимофію.

— Від закону, а не від звичаю. А то трохи різні речі, пане Грицю. Хлопців під Уманню нащо скарав? Ах ти, сучий сину! — підвівся Носач і простягнув руку до оселедця судді.

— Прошу тебе, пане Тимофію, благаю ради всіх святих, покинь сварку, — загородив Лісницького генеральний писар. — Не за тим ми зібралися тут.

Носач важко сів на своє місце, умочив кінчик вуса в пиві. Тихо було в хаті обозного, тільки оси дзижчали над кухлями і риб'ячими кістками.

— Бери ти, пане писарю, булаву. Ти всі статті козацькі знаєш, і з хлопом, і з князем балакати вмієш, тобі Хмель довіряв, як нікому з нас, — підвів голову Носач. — Ти при батькові нашому невідступно і в війську був, і тут, у Чигирині, в гетьманській резиденції. Більше нема кому.

— Дякую за велику честь, пане Тимофію. Повік тобі не забуду. Та тільки я ніякого уряду й начальства не бажаю. То все я робив задля батька Хмеля й Вітчизни нашої. Я по всіх тих трудах воєнних радо б одпочив... простим козаком у Війську нашому.

— З твоєю головою, пане Іване, гріх таке казати, — трохи оговтавшись, додав і Лісницький. — Хай уже, спробуй ти. Я тобі поперек дороги не ставатиму.

І віддано зазирнув у примружені писареві очі. Виговський посміхнувся про себе: своєчасно позадкував суддя, і за те йому спасибі, знає кіт свій слід.

— То вже як гукнуть мене козаки і поставлять на стіл, то не знатиму, як і бути, бог тому свідок. Стомився я, панове-приятелі, роки мої вже не ті. Але ж воля товариства — то воля господня. Дайте час подумати.

І ніби розмірковуючи вголос, ділячись потаємними гадками з однодумцями, сказав:

— А куди ж Юрася подіти? Хмельницький заповідав булаву синові, а мене тільки радником приставив до нього.

— Булава хай лишається при Юркові, — стиснув кулак Носач. — Та поки дійде він зрілих літ, Військом правитимеш ти, пане Іване.

— І братимеш у нього булаву та бунчук, коли виступатимемо всім Військом, — підказав Лісницький.

Виговський задумливо дивився у віконце на світлу смужку призахідного неба.

— Накажи запалити свічки, пане Тимофію. Дуже дякую тобі за честь. І тобі, пане Грицю, за добре слово. Ви мені щирі приятелі, і я віддячу вам, коли бог сподобить і дасть мені силу.

Все козацтво, міщани Чигирина і святі отці з нетерпінням чекали генеральної ради Війська Запорозького. Козаки тинялися вулицями, пропивали у шинках таляри, флорини, дукати, злоті, гроші й шеляги, старшина бенкетувала по своїх домівках, святі отці київські, львівські, віденські, переяславські й чигиринські правили у церквах панахиди за упокій душі гетьмана Богдана, а жіноцтво пекло, смажило, солило, накривало столи, аби прогодувати силу людей, що зібралися цієї пори в гетьманській столиці.

І всюди встигав побувати генеральний писар Війська. Бачили його й на весіллях у рядових козаків, і на хрестинах у значних, на монастирському подвір'ї і в гетьманській канцелярії, бесідував з послами — королівським, шведським, молдавським, угорським, обіцяв щось посланцям міщан київських і ніжинських.

Шведського посла Лілієкрону Виговський запевнив, що Військо Запорозьке і надалі перебуватиме у приязні до його милості короля шведського і допомагатиме йому, коли буде в тім потреба.

Духовенству пообіцяв, що козаки не допустять зверхності патріарха Никона над київською митрополією. Хай лишається вона, як і раніш, під благословенням царгородського патріарха. І святі отці втішилися тим.

З'їхалися до Чигирина майже всі полковники українські, хто з двадцятьма козаками, а хто і з сотнею, не було лиш Коша Запорозького. І Виговський молив бога, щоб не нагрянули вони неждано, коли все так добре складається для нього.

Нарешті прибув з Москви царський посол Кікін, і того ж дня, як тільки стемніло, Виговський був у нього. Не дочекався, поки степенний бородатий Кікін збереться до гетьманської резиденції на уклін молодому гетьманичу.

— Везе тобі твій Тетеря статті, не бійся. Десь я обскакав його на дорозі. Ти, писарю, його царській величності вірний слуга, і його величність пам'ятає твою пряму службу.

— Так, пане после. Працюю над усяку міру й служу його царській величності.

— І його величність не забуває про тебе і обдаровує так щедро, як не обдаровував мене, свого вірного холопа.

— На все воля божя. Я його царській величності, ризикуючи животом, давав через послів... — Виговський глянув на двері, чи щільно причинені, чи не підслуховує хто, — давав для ознайомлення листи гетьману від султана, і якби небіжчик гетьман дізнався, зітнув би мені голову, Господь бог бачить мою службу його царській величності. Через тебе ж і передавав, пане после.

— Пам'ятаю, пам'ятаю. І просив за тебе його царську величність.

— Хіба я забув, твоя милість? В боргу перед тобою невідплатному. Все пам'ятаю: і як привозив мені соболі з царської руки і грамоти жалувані, і як просив тебе не давати того при гетьманові, а ти слухав мене і робив по-моєму. Все пам'ятаю. І за все віддячу його царській величності і надалі вірно служитиму. Я государю вірний підданий, небіжчика гетьмана й полковників повсякчас од шатості відводив.

— Його царська величність знає твою твердість і шле тобі, й на давнє прохання брата твого Данила, велику милість: жалувані грамоти. Бери читай. "Писареві Війська Запорозького Іванові Виговському жалувана грамота на уряд воеводський у Брацлавському воеводстві..." Те, що ти просив у його величності. Друга грамота, тобі ж таки, на містечка Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, місто Ромни із селами. А це братові твоєму Данилові на місто Прилуки, на Бориспіль, Баришівку, Басань, ще одному братові твоєму Костеві на містечко Козарі і Кобижчу, шуринові твоєму Боглевському на його давні маєтності: містечко Глинськ і село Княжу Луку. Батькові твоєму Остафію...

Виговський брав грамоти з рук посла, дякував, низько вклонявся, вчитувався у вітійні закарлюки царських писців.

— За це маєш ще ревніше служити його царській величності й відписувати про всякі неподобства і шатості у Війську. А для нагляду за козаками хоче його величність послати воевод своїх із стрілецькими залогами по більших містах українних.

— Так, так, пане после. Перекажи царській величності, що і його вірний слуга таке ж мислить. Щоб у війську бунтів не заводилось. Та тільки козаки народ свавільний, не схочуть вони того...

— Як гетьман скаже, так і буде. — Кікін почесав підборіддя, задерши віяло бороди, і багатозначно подивився на Виговського.

Той опустив очі на знак згоди, але й слова не загубив.

Прощаючись із Кікіним, Виговський завірив царського посла, що великому государю відданий до кінця життя; а тим часом пригадав розмову з Богуном про царських воевод. "Чи ж ми в бога теля з'їли, що не дамо ладу в своїй хаті? — посміхнувся в думці Виговський. — Авжеж, чекаємо не дочекаємось тих воевод..."

Не зважаючи на північ, удома чекав на нього полковник Тетеря. Сірий від пилуки, з червоними очима, підняв голову від столу, на якому задрімав був.

— Статті привіз, пане полковнику?

— Бачиш, ночей не досипали, піднімалися вдосвіта, аби швидше товариству представити царську грамоту..

— А Кікін тебе усе ж обскакав. Що там у тих статтях?

— Те саме, що і за Богдана, пане писарю.

— Це добре.

Виговський запалив трійник, розпечатав сувій, підніс до очей. Так, цар не порушив жодної статті. Все, як було домовлено з Хмельницьким. Цар потвердив права Війська Запорозького.

Війська має бути 60 тисяч, і щоб те число завжди було вповні. По смерті гетьмана козаки обирають нового і повідомляють про нього цареві. На булаву гетьманську дано Чигиринське староство. Маєтки козацькі і землі лишаються при них. Діти козацькі й удови мають права, як діди та батьки їхні. Військо щоб судилося своїм судом і аби в ті військові суди ніхто не мішався. Послів, що приходять до Війська з добрими вістями, — приймати, а з поганими — не відпускати від себе й сповіщати царську величність. З турецьким султаном і польським королем без царського указу зносин не мати. Військові Запорозькому бути під високою царською рукою і служити цареві і його нащадкам щиро, і на неприятелів його царської величності, куди буде наказ, ходити і битися.

Шляхті, що пробував в Малій Русі, велено бути під царською рукою на давніх правах і привілеях, які були їм надані від польських королів. Вибирати їм старших зпоміж себе на уряди судові, земські й міські, маєтностями своїми володіти і своїм правом судитися. А царській волі в усьому бути послухними.

Дочитавши, Виговський аж тепер помітив, яким нетерпінням горять невиспані очі полковника.

— Тісто вже замішано, пане Павле. Добре замішано, скоро опара зійде...

Усміхнувся, й обличчя розпливлося, втратило свою суворість і стриманість. Очі були ситі, вдоволені...

І Павло Тетеря зрозумів, що спізнився, що генеральний писар усе обставив по-своєму, і тепер Тетері доведеться чекати, може, й довго, слушної нагоди, щоб привернути долю до себе.

— Ти б заночував, пане полковнику, в мене. Куди поїдеш у ніч? І коней твоїх заведу до стайні. А завтра удвох покажемо старшинам царську грамоту.

— Маю де ночувати, пане писарю. Бувай здоров, — кинув крізь зуби Тетеря і вискочив з хати.

Виговський осудливо похитав головою.

Вибрикує полковник... Чи не забув, кому має дякувати і за полковницький уряд, і за посольський клейнод? Напевно, погрів руки біля царської милості, випросив собі щось... Якого ж дідька ще треба?

Виговський помолився на ніч.

Усе йде як слід. З молодим Дорошенком про все договорено — як вести козацьку раду. Обійнялися на кінець бесіди, Виговський тричі поцілував прилуцького

полковника (слава богу, молодий ще гетьманувати) і напутив:

— Старий Хмель тримався-таки царя, хотів жити в згоді з можновладним сусідом, і ми триматимемося, пане Петре. Поки буде його царська милість до Війська Запорозького, а як не стане — в неволю не дамося, знайдемо собі іншу поміч. Наша свобода велика, поляки над нами неправду чинили, і що з ними сталося?

Треба скликати генеральну раду найближчими днями — далі нема куди відкладати. Запорожців не буде. Якби хотіли, досі були б у Чигирині. Але то люд гоноровий. Учора над'їхали посланці січовиків. Простаки, та й годі! Хочуть, щоб усе Військо до них прибувало. Генеральна старшина тільки посміялася з того. Минулися часи, коли гетьмана обирали на Низу. Слава богу, минулися!

Коли усе перемелеться, він пошле листа на Січ з проханням до запорожців підтвердити його гетьманування, пообіцяє надалі радитися з Кошем Запорозьким, перекаже їм грошей, навіть з власної шкатулки, кілька тисяч битих талярів, щоб розділили між собою та на церкву Покрову Січову.

А як міцно сяде на гетьманському престолі, тих свавільців-запорожців треба поступово виписати з козацького реєстру, натомість найняти побільше волохів, татар, німців, сербів, які мовчки робитимуть за гроші, що накаже гетьман.

Уперше за останній місяць Виговський спав спокійно.

Та в ніч перед генеральною козацькою радою безсоння знову навідалося до писаря. І молитви творив богородиці, і виходив надвір у глупу вітряну ніч, блукав попід тином, а сон не йшов. Прокинулася жінка, заходилася варити траву, аби повернути чоловікові сон. Ковтав гаряче зілля, пітнів, лягав у ліжку, знову блукав хатою, падав на коліна перед образами, шепотів.

— Богородице діво, благодатная Маріє! Благословенна ти в жонах, благословен і плід чрева твого, яко Спаса родила еси душ наших... Господь з тобою! Господи, спаси і помилуй! Спаси, господи, раба божого Івана і благослови достояннє твоє, побіди над супротивниками даруючи...

Під ранок задрімав-таки. І наснилося йому, що він у своєму родовому селі на Волині, невідомо звідки налітають січовики, чинять наругу над його економом — чи то Брюховецьким, чи то якимось лишком, чути лемент з сусідньої кімнати, Виговський тікає в глиб покоїв, ховається за мисник. Вдираються запорожці, шукають його, а він з жахом бачить, що ноги не захищені мисником, січовики чомусь не помічають цього і нишпорять під ліжком, у скрині, брязкотять шаблями. "Де той клятий самозванець? Зрадив давні козацькі звичаї! Порушив закон! Став на гетьманський стіл без нашого благословення!" Пробудився, зрошений холодним потом, перехрестився, відганяючи примару.

Вже сіріло за вікном, як Виговському наснився другий сон — ще страшніший. До нього наближається Павло Тетеря з гетьманською булавою в правиці, поряд польський полковник і драгуни. "Ти зрадив польського короля, писарю Виговський, і ми з полковником присудили тобі смерть", — каже Тетеря байдужим голосом, ніби йдеться про курча до обіду.

"Ви не маєте права судити мене! — вигукує Виговський. — Я сенатор і засідаю в сеймі ліворуч його ясновельможності! Я писатиму супліку крулеві".

"Ти нічого не писатимеш, бо гарно пишеш — та брехнею дишеш. Зараз драгуни скарають тебе на горло. Вставай!" І Тетеря тягне його з ліжка — в самому спідньому, босоніж, на мороз.

"Це змова! — лементує Виговський. — Це підла обмова, і ясновельможний круль, як довідається, постинає вам голови! Це я привів під його високу руку Військо Запорозьке, одвернувши від білого царя..."

Але драгуни наставили на нього рушниці, женуть за поріг.

Виговський чіпляється руками за стіл, його штовхають, він падає на коліна, повертає обличчя до ікони богородиці, молиться, драгуни піднімають його і ведуть З хати. Вже у сінях Виговський схаменувся, що не сповідався перед смертю, Страх охоплює ще більший, як же стане він перед Господом, повний гріхів земних?

"Пане Тетеря, поклич православного священика, благаю ради всього святого! Ми ж одновірці з тобою!"

"Я вже католик, пане писарю. Кінчайте його!" Гримлять постріли, і він падає обличчям у сніг. Виговський сів у ліжку. Господи, дай спокій душі християнській! Витер рушником мокру шию. Крекчучи, взувся в чоботи, одягся. Жінка міцно спала. Перехрестивши її, вийшов на вулицю. Ранок був непривітний, вітряний, хмарний.

Може, той сон — промисел божий, і не брати йому сьогодні гетьманської булави? Ні, то сатана випробовує міць його духу. В цей день, коли вирішується його доля і доля всієї України. Булаву він візьме![5]

Виговський поспішав до гетьманської резиденції, аби бути першим. Дарма він так хутко біг, бо й вулиці були порожні. Такого переддощового ранку добре спиться безпечним козацьким душам.

Біля гетьманової брами, під високою дерев'яною загорожею Виговський здибав сліпого діда-кобзаря. Сліпий зрадів ранковому перехожому, схопив за рукав.

— Сядь, козаче, на травичку та послухай, що сліпий дід наспіває.

— Ти і ночував тут під плотом? — підозріло спитав писар, стоячи над кобзарем.

— Моє діло вбогее, де завечорую, там і заночую. Почастували вчора хлопці добрим медом, а сивій голові чи багато треба? От послухай, яку думу склав старий козак-острянинець. Ще за життя Хмеля.

...Як Іван Виговський, писар військовий,

Листи писав, до всіх козаків розсилав —

заспівав кобзар високим деренчливим голосом, і Виговський здригнувся.

...То сотники, полковники, як їх прочитали, усе покидали,

До гетьмана Хмельницького скоріш прибували.

То гетьман добре їх приймає, словами промовляє:

"Панове молодці, добре ви дбайте,

Собі гетьмана наставляйте,

Бо я старий болю,

Більше гетьманом не здолію.

Коли хочете, панове, Хвилона Джеджелія Кропив'янського,
Або Грицька Лісницького Миргородського,
Або Мартина Пушкаря Полтавського,
Або Павла Тетерю Переяславського,
Чи Івана Виговського, писаря військового".

То козаки тее зачували, смутно собі мали,
Тяжко зітхали, словами промовляли:

"Не треба нам Хвилона Джеджелія Кропив'янського,
Ні Грицька Лісницького Миргородського,
Ні Мартина Пушкаря Полтавського,
Ні Павла Тетерю Переяславського,
Ані Івана Виговського, писаря військового,
А хочем ми сина твого, Юрася молодого,
Козака лейстрового..."

Кобзар перевів подих, щипнув струни, а Виговський озирнувся на всі боки, на сонні хати й тремтливі од вітру дерева в садках. Жодної душі, крім нього й діда, ніхто не слухає, і на подвір'ї Хмельницьких — тихо.

...Він, панове молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!"

"Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його навчати, будем його добре поважати,
Тебе, батька нашого, гетьмана, споминати!"

То Хмельницький тее зачував,

Велику радість мав,

Сльози проливав,

Сивою головою поклон оддавав...

Писар копнув діда носакон чобота, підняв з землі.

— Забирайся звідси геть, старий п'янице, гультяю! Добрі люди ще сплять, а ти деренчиш тут!

Великий подив одбився на сліпому обличчі.

— Чого це ти, козаچه?

— Паняй, кому велено! — підштовхнув його в спину Виговський. — Маєш якусь хижку, то йди проспись.

— Гріх тобі, чоловіче.. — казав відходячи кобзар. — Великий гріх — старого запорожця, ще й незрячого, у шию гнати. Серед добрих людей такого не заведено.

Виговський ступив до гетьманової брами, стукнув почепленим залізним молотком у хвіртку.

— Завтра складеш інакшу думу, бісів гультяю, — пробурчав писар. — Про гетьмана Виговського.

Тим часом кобзар, почепивши інструмент за спину, намацував босими ногами

курний шлях й, озираючись на Виговського, погрозово вимахував кулаком, віщував:

— Лихо тобі буде, недобрий чоловіче! Лихо без покути. Тепер я знаю, хто ти такий... Всі твої лихі сновидіння справдяться, згадаєш моє слово — сліпого козака-нетяги, зрячішого за тебе!..

[1] Юрій Хмельницький гетьманував з 1659 по 1663 рік.

[2] Іван Брюховецький був гетьманом Лівобережної України в 1663—1668 роках.

[3] Павло Тетеря був гетьманом Правобережної України з 1663 по 1665 рік.

[4] Петро Дорошенко був гетьманом Правобережної України 1665—1676 років.

[5] Іван Виговський гетьманував недовго: 1657—1659 роки.

Джерело: Ю. М. Хорунжий. Коли промовляють фальконети: Повісті: Іст. триптих.— К : Молодь, 1988.— 184 с.